

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҲШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

А. ИРИСОВ

ИБН СИНОНИНГ
„САЛОМОН
ВА ИБСОЛ ҲИССАСИ“

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
— Тошкент—1973

Ушбу асарда Абу Али ибн Синонинг шу вақтгача номаълум бўлган „Саломон ва Ибсол“ асари ҳақида фикр юритилиб, у Ҳунайн ибн Исҳоқ, Ибн Аъробий, Ибн Туфайл, Абдураҳмон Жомийларнинг шу номли асарлари билан қиёсланади.

Рисола шарқшунос олимларга, адабиётшуносларга, олий ўқув юртлари гуманитар факультетларининг студентларига ҳамда Шарқ халқларининг маданияти тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати
И. АБДУЛЛАЕВ

КИРИШ

Ибн Синонинг медицина, фалсафа ва бошқа соҳалардаги илмий ишлари олимлар томонидан атрофлича ўрганилаётган бир пайтда, унинг адабий меросини ўрганиш Ибн Сино ижодини тўла-тўқис билишга ва уни оммалаштиришга катта ёрдам беради. Чунки Ибн Синонинг насрий адабий асарлари шарқшуносларимиз томонидан тўла-тўқис ўрганилганича йўқ. Жумладан, олимнинг «Қисса Саломон ва Ибсол» («Саломон ва Ибсол қиссаси»), «Юсуф қиссаси», «Қуш рисоласи», («Рисола ат-тайр»), «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» каби асарлари араб тилида ёзилган бўлиб, то шу вақтгача иттифоқимиздаги тиллардан бирортасига ҳам таржима қилинмаган. Фақат «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» француз, турк ва немис, «Рисола ат-тайр» эса француз тилларига таржима қилинган, холос.

Мамлакатимизда Ибн Сино адабий меросини ўрганишга биринчи бўлиб киришганлардан бири марҳум шарқшунос Е. Э. Бертельс (1890—1957) бўлди. У 1938 йили олимнинг адабий фаолияти устида олиб борган ишларини яқунлаб, «Абу Али ибн Сино ва форс адабиёти»¹ номли мақоласини нашр этди. Бу мақолада Ибн Синонинг адабий фаолияти таҳлил қилиниб, унинг бу соҳадаги меросини илмий ўрганишга дадил қадам қўйилди.

¹ Е. Э. Бертельс, Авиценна и персидская литература. Известия АН СССР, отд. общ. наук. № 1—2, 1938, стр. 76—94 (Бундан кейин бу мақола зикр қилинганда қисқартириб, Е. Э. Бертельс деб кетилади. Бертельс бу мақоласини янги материаллар билан бойитиб 1954 йили Эронда Ибн Синонинг минг йиллик юбилейига бағишланган конференцияда доклад қилди. Бу доклад „Жашнома-и Ибн Сино“ II жилд тўпламида босилиб чиқди, Техрон, 1955, 1—19-бетлар).

Е. Э. Бертельс бу мақоласида Ибн Сино дунёқарашида исмоилия² ғояларининг кўринишига, Шарқ ва Ғарбнинг жуда кўп йирик намояндалари ижодига кўрсатган таъсирига тўхтаб ўтган эди.

1953 йилда Душанбада Ибн Синонинг шеърлар тўплами нашр қилинди³. 1965 йилда эса Ибн Синонинг бир қисм шеърлари Ш. Шомуҳамедов таржимасида Тошкентда босилиб чиқди⁴.

Ундан кейин А. Шахсуварян «Ибн Сино ва жаҳон адабиёти»⁵ деган темада кандидатлик диссертациясини ёқлади. Бунда А. Шахсуварян Е. Э. Бертельснинг юқоридики зикр қилинган мақоласида кўтариб чиққан масалаларни янада атрофлироқ ва кенгроқ кўламда ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

А. Шахсуварян диссертацияда Ибн Сино даври, ўтмишдошлари ва замондошлари, унинг ҳаёт йўли, илмий ва бадиий мероси ҳамда Ибн Синонинг жаҳон адабиётида тутган ўрнига тўхтади. Автор диссертациянинг аввалги тўрт бобида Ибн Синонинг яшаган даври, дунёқарашининг шаклланиши, илмий ишлари ва олимнинг жаҳон фанида тутган ўрни ҳақида мулоҳаза юритади. Кейинги икки бобида Ибн Синонинг адабий мероси тўғрисида ҳамда олимнинг форсча-тожикча шеърлари анализ қилиниб, қисман «Рисола ат-тайр» ва «Ҳайй ибн Яқзон» ҳақида тўхталади ва охириги бобида Ибн Синонинг Ғарб, Шарқ олим ва адибларига кўрсатган таъсири ҳақида гапирилади.

Ибн Синонинг адабий фаолиятига «Саломон ва Ибсол қиссаси», «Юсуф қиссаси», «Қуш рисоласи», «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» каби бир қатор насрий асарлари киради. Меҳрен ҳам Ибн Синонинг «Қадр рисоласи»ни ҳам булар қаторига киритган эди⁶. Булардан «Тайр»,

² *Исмоилия*—VIII—IX асрларда исломда пайдо бўлган диний оқимдир. Бу ҳақда қаранг: А. Е. Бертельс. Насири Хосров и исмаилизм, М., 1959, стр. 7—8—9.

³ Абу Али ибн Сино, Мажмуа-и шеърҳо, Душанба, 1953.

⁴ Абу Али ибн Сино, Шеърлар, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965.

⁵ А. О. Шахсуварян, Абу Али ибн Сина и мировая литература. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ереван, 1955 (Бундан кейин бу асар Шахсуварян, Автореферат деб берилди).

⁶ А. F. Mehren, L Allegorie mystique Науу бен Яақзан, Leide, 1889, VIII (Бундан кейин Меҳрен, Рисолалар, VIII, Ҳайй ибн Яқзон, деб берилди).

«Ҳаййи ибн Яқзон» асарлари шарқшуносларга маълум бўлса-да, лекин «Саломон ва Ибсол», «Юсуф» асарлари ҳақида деярли ҳеч қаерда бирор маълумот йўқ. Бу икки асар Ибн Сино илмий-адабий меросини тўлдиради ва адабий фаолиятини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради. Шу сабабли бу асарда Ибн Сино адабий фаолиятига даҳлдор бўлган «Саломон ва Ибсол қиссаси» таҳлил қилинади.

Ибн Синонинг насрий адабий фаолиятини тасаввур қилмоқ учун, аввал, унинг «Қуш рисоласи», «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси», «Юсуф қиссаси» каби асарларига тўхтаб ўтмоқчимиз.

* *
*

Асарга асосий ва нодир манба хизматини ўтаган қўл-ёзма Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида сақланаётган 2385 рақамли «Мажмуаи расоили ҳукамо» ёки қисқартириб олганда, «Расоил ҳукамо» тўпламидир⁷. Бу қўлёзма 1075 ҳижрий йилнинг жумод ул-аввал ойида (милодий 1664 йил ноябрида) кўчирилган. Аммо қўлёзманинг бир саҳифасида кўрсатилишича, бу нусханинг асл нусхаси ҳижрийнинг 580 йили жумод ул-охир ойининг ўн бешида, якшанба кунини (милодий 1184 йил 24 сентябрда), яъни Абу Али ибн Синонинг вафотидан 147 йил ўтгандан кейин Дамашқ шаҳрида кўчирилган⁸. Демак, қўлимиздаги нусха анча эски қўлёзмадан кўчирилган деган фикрга келиш мумкин.

Бу мажмуа бир қанча файласуфларнинг турли соҳада ёзилган 107 та рисоласидан иборат бўлиб, бунга Абу Али ибн Синонинг 35 та асари кирган⁹. Бу мажмуанинг қандай қилиб Дамашқдан Ўрта Осиёга келиб қолганлиги ҳақида дурустроқ маълумот йўқ. Фақат ундаги муҳрдан шуниси аниқки, бу қўлёзма 1255/1839 йили Бухоронинг

⁷ Бу тўпلام ҳақида қаранг: „Собрание восточных рукописей АН УзССР“, т. V, № 4107, стр. 385.

⁸ Расоил ҳукамо, ЎзФАШИ, инв. № 2385, 299^а варақ.

⁹ А. Э. Шмидт, Рукописи произведений Авиценны в государственной публичной библиотеке УзССР, Труды второй сессии ассоциации арабистов, М.—Л., 1941, стр. 32—33 (Бундан кейин А. Э. Шмидт, деб берилади).

қози калони, ҳикмат ва фалсафани севувчи мир Иноятуллоҳ ибн Мавлавий мирзо Неъматуллоҳ мир Асадга тегишли бўлган¹⁰. Кейин у Бухородаги қози калон Шарифжон Махдум кутубхонасига ўтиб қолган.

Шарифжон Махдум тарих, адабиёт, музыка ва фалсафадан хабардор бўлиб, ўзи дурустгина шеърлар ҳам ёзган. Шу сабабли унинг шахсий кутубхонасига кўпгина қимматбаҳо китоблар, нодир асарлар тўпланган. Камёб китобларни тўплаш учун бу киши мол-дунёсини аямаган, кўп китобларни халқдан сотиб олган. Бу ҳақда Шарифжон Махдум шундай ёзади: Мен ҳар соҳадаги китобларни тўплашга киришдим. Агар бирор кишининг қўлида дурустроқ китоб кўриб қолсам, ё бировнинг бир нусха яхши китоби борлигини эшитиб қолсам, иложи борича, ҳаракат қилиб, уни қўлга киритишга уринардим. Шундай қилиб, ҳар бир асрда ягона нусха ҳисобланган китоблар, турли-туман хаттотлар кўчирган қўлёзмалар тўпланиб қолди¹¹.

Шарифжон Махдум кейинчалик қўлида тўпланган китобларга библиография ёзиб, уларнинг қиммати, сотиб олинган нархи ҳақида маълумот беради. Бу библиография, тўлароқ қилиб айтганда, «Шарифжон Махдум Садри Зиё Бухорийнинг хусусий китобхонасидаги китоблар исмлари» номи билан машҳур.

Шарифжон Махдум 1931 йили 65 ёшида вафот этган¹². Унинг кутубхонасидаги китоблар эса Бухородаги давлат музейига олинган, кейинчалик Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат Халқ кутубхонасига ва ниҳоят, 1943 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академияси қошидаги Шарқ қўлёзмалари институти (ҳозирги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти)га ўтказилган.

Мана шу китоблар орасида «Мажмуаи расоиلى ҳукамо» тўплами ҳам келиб қолган.

Бу китоб ҳақида коллекционер Шарифжон Махдумнинг ўзи шундай дейди: «Мажмуаи расоиلى ҳукамо» китоби жуда гўзал, тенгсиз нусха бўлиб, кимдир қадимги ҳаким-файласуфларнинг рисолаларини тўплаб,

¹⁰ А. Э. Шмидт, Ўша асар, ўша бет.

¹¹ Шарифжон Махдум, Асоми ал-кутуб китобхона-и хусуси Шарифжон Махдум, ЎзФАШИ, инв. № 2460, 1–2-бетлар (Бундан кейин Шарифжон Махдум, Асоми ал-кутуб, деберилади).

¹² А. Э. Шмидт эса Шарифжон Махдум 1934 йили вафот этган дейди (Ўша асар, 31-бет).

тартиб берган. Буни кўчирувчи — котиб ҳам анча билимли, илми дарё бир киши бўлган. Китоб минг тангага сотиб олинди¹³. Лекин Махдум бу китобни ким кўчирган, қандай сабаб билан китоб унинг қўлига тушиб қолганлиги ҳақида ҳеч нарса демайди.

Бу қўлёзмада Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси», «Юсуф қиссаси»ни ўз ичига олган «Хутба ат-таслия»си («Тасалли берувчи хутба» 101б—103а варақлар), «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси»нинг номаълум киши томонидан қилинган форсча шарҳ ва таржимаси, арабча матни (18б—32а варақлар), «Рисола ат-тайр» асарининг бош қисм матни ва унга Умар ибн Саҳлон Совийнинг боғлаган шарҳи ҳам бор (32б—40а варақлар).

Шу маҳалгача олимларимизга Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» номаълум эди. Бу асарни Насруддин Тусийгина (1201—1274) кўриб, ўзининг Ибн Сино «Ишорот»ига ёзган шарҳи — «Шарҳ ал-ишорот»ида бу ҳақда ўзига маълум бўлган гапларни ёзиб кетган¹⁴. Тусий бу асарида «Саломон ва Ибсол» ҳақидаги қисса вариантларини, шу жумладан, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг (810—873) юнончадан арабчага ағдарган қиссаси билан Ибн Синонинг шу номли қиссаси мазмунини қисқача баён қилиб берган. Тусий бу ерда келтирган Ибн Сино қиссаси сюжети билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг китоб фондида сақланаётган 2385 рақамли қўлёзма ичидаги «Саломон ва Ибсол қиссаси» мазмуни айнан бир хил. Гарчи Тусий Ибн Сино қиссасини ўз ибораси билан баён қилганида ҳам, кўп жумла ва иборалар айнан ўзича қолган. Шарқшунослик институтида сақланаётган бу қўлёзма ичидаги

¹³ Шариф жон Махдум, Юқоридаги асар, 36-бет.

¹⁴ Насруддин Тусий, Шарҳ ал-Ишорот, Истанбул, 1873, 364-бет. (Бундан кейин Тусий, деб берилади). Тусий бу асарни Ибн Синонинг шоғирди Абу Убайд Жузжонийнинг ўз устоди асарларига ёзган библиографиясида ўқиган. Лекин Жузжонийнинг ҳозирги мавжуд библиографияларида бу асар келтирилмайди. Чунки Жузжоний ёзган библиография — феҳрист бир неча бор таҳрирга дуч келган. Ҳатто феҳрист қисқартирилиб, Ибн Синонинг фақат 70 га яқин асари қолган, холос. «Саломон ва Ибсол қиссаси» эса ўша қисқарган асарлардандир. С. Мирзаев, Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари библиографияси, Тошкент, 1955, 34-бет (Бундан кейин С. Мирзаев, Библиография, деб берилади).

қиссанинг Ибн Синога тегишли эканлигини аниқлашда Насруддин Тусийнинг бу маълумоти бизга асосий манбалардан бири бўлди.

Ибн Сино бу қиссанинг сюжетини Хунайн ибн Исҳоқ қиссасидан олган деган гаплар бор. Бундай асоссиз, нотўғри, чалкаш фикрларни бартараф қилиш учун иккала қиссанинг арабчадан қилинган таржимаси китоб охирига илова қилинди. Бу иккала қисса ҳақида Тусий ёзган мулоҳазалар эса ўртадаги тушунмовчиликни ойдинлаштиради. Шу сабабдан Ибн Сино ва Хунайн ибн Исҳоқ (810—873) нинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» таржимасини ва бу иккала қиссани ўз вақтида мутолаа қилиб, улар ҳақида ўз мулоҳазаларини ёзиб қолдирган Насруддин Тусийнинг «Шарҳ ул-ишорот» асаридаги «Саломон ва Ибсол қиссаси»га оид парча ҳам арабчадан ўзбекчага таржима этилиб, китобга илова қилинди.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» унинг бошқа бир неча қисса ва рисоаларига ҳамоҳангдир. Бу ўринда унинг «Рисола ат-тайр» асари устида фикр юритишда Меҳрен нашридан¹⁵ ҳамда унинг сўз боши-сидан¹⁶ фойдаланилди, «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» устида эса Меҳрен нашридаги Зайло шарҳи¹⁷, шунингдек, бу қиссанинг 1937 йилда Шарафуддин Ялтқайа томонидан туркчага қилинган таржима ва тексти¹⁸, Мисрда Аҳмад Аминнинг Ибн Сино, Ибн Туфайл (1110—1186) ва ас-Сухравардийларнинг (1182 йили ўлдирилган) шу номда ёзган қиссаларини жамлаб чиқарган китоби¹⁹ қисса ғоясини тушунишда ёрдамчи манба бўлди. Бу асарнинг номаълум шахс томонидан қилинган форсча таржимаси ва шахри шарқшунос олим Ҳенри Корбен

¹⁵ A. F. Mehren, *Le traite mystique al-thair*, Leide, 1891, II, p. 42—48. (Бундан кейин Меҳрен, Рисоалар, II. Ат-тайр деб олинади).

¹⁶ Меҳрен, Ўша асар, 25—26-бетлар.

¹⁷ Меҳрен, Ҳайй ибн Яқзон, Лейден, 1889.

¹⁸ M. Serefeddin Yaltkaya, *Hay b. Yaqzan tercemesi*. Buyuk turk filozofi ve tib ustadi Ibni Sina Saslyeti ve eserleri hekkinde tetkikler, Istanbul, 1937. (Бундан кейин Ялтқайа, Ҳайй ибн Яқзон, деб олинади.)

¹⁹ Аҳмад Амин. Ҳайй ибн Яқзон ли Ибн Сино ва Ибн Туфайл ва ас-Сухравардий, Миср, 1952 (Бундан кейин Аҳмад Амин, деб олинади).

томонидан 1952 йили Техронда французча таржимаси билан тексти нашр қилинди²⁰.

Дамашқда чиқадиган Араб академияси журнали — «Мажалла ал-мажма ал-илмий ал-арабий»да Муҳаммад Сағир ал-Маъсумий Ибн Синонинг ўзи бу қисса-сига ёзган шарҳини бостириб чиқарди²¹. Мана бу шарҳ ва юқорида келтирилган асарлар ҳамда уларга ноширлар томонидан ёзилган сўз бошилари асар руҳига киришга ҳамда у ёки бу масалаларни ечишда асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Ибн Сино асарининг дунё кутубхоналарида бор-йўқ-лигини аниқлашда Карл Брокельманнинг «Араб адабиёти тарихи»²², О. Эргиннинг Ибн Сино асарларининг Туркия кутубхоналарида мавжуд асарларига ёзган библиографияси²³, Жорж Қанавотийнинг «Ибн Сино таълифлари»²⁴, Амин Мурсий Қандилнинг Миср кутубхонасида сақланаётган Ибн Сино асарлари ҳақида тузган библиографияси²⁵, С. Мирзаевнинг Ибн Сионинг Тошкентдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган асарларига тузган библиографияси²⁶ ва шунингдек, шарқшуносликка оид дунёнинг жуда кўп кутубхоналари каталогларидан фойдаланилди. Бу адабиётлар қўйилган масала устида маълум бир фикр тўплашга катта ёрдам кўрсатди. Пайтдан фойдаланиб, бу ишни

²⁰ Хенри Корбен, Ҳайй ибн Яқзон, Таржума-и ва шарҳи форсий, Ношир Ҳ. Корбен, Техрон, 1952 (Бундан кейин Корбен, Ҳайй ибн Яқзон деб берилади).

²¹ Рисола Ҳайй Ибн Яқзон маа шарҳиҳо ли Ибн Сино, „Мажаллат ал-мажма ал-илмий ал-арабий“, т. 29. 3-сон, 1954, 406—416-бетлар. (Бундан кейин, Ал-Маъсумий, Шарҳ, деб берилади).

²² С. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, Erster Supplementband, Leiden 1937 (Бундан кейин Брокельман, деб берилади).

²³ Osman Ergin, Ibni Sina bibliografyasi, „Buyuk turk filozofi...“, Istanbul, 1937 (Бундан кейин Эргин, Библиография, деб берилади).

²⁴ Жорж Шаҳота Қанавотий, Муаллифот Ибн Сино, ал-Қоҳира, 1950.

²⁵ أمين مرسى قنديل، ابن سينا مؤلفاته شروحها المحفوظة ۱۹۵۰ بدار الكتب المصرية القاهرة (Бундан кейин Амин Мурсий Қандил, Ибн Сино, деб берилади).

²⁶ С. Мирзаев, Ибн Сионинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиография), Тошкент, 1955.

юзага чиқаришда асосий сабабчи бўлган филология фанлари кандидати марҳум устод Содиқ Мирзаев хизматини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Шу билан бирга, ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан сидқидилдан ёрдам кўрсатган ЎзССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, фалсафа фанлари доктори проф. В. Й. Зоҳидовга, филология фанлари доктори У. И. Каримовга ва филология фанлари кандидати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Абу Райҳон Беруний номидаги республика давлат мукофоти лауреати домла Абдулфаттоҳ Расулов ва бошқа дўстларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

ИБН СИНОНИНГ НАСРИЙ АДАБИЙ ИЖОДИ

Ибн Синонинг адабий фаолиятига унинг насрий¹ асарлари билан бир қаторда, назмий асарлари ҳам киради. Чунончи, унинг медицинани халқ ўртасида кенгроқ ёйиш мақсадида ёзган «Уржузат фи-т-тибб» («Тибб ҳақида уржуза») поэмаси² бу хусусда диққатга сазовордир. Ундан ташқари, Ибн Сино араб ва форс-тожик тилларида шеърлар ёзган, буларнинг баъзилари нашр қилинган.

Ибн Синонинг насрий адабий ижодига унинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»дан ташқари «Юсуф қиссаси», «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси», «Қуш рисоласи» каби асарлари киради. Бу ерда Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» билан бошқа асарларининг ҳамоҳанлигини ва уларда айтилмоқчи бўлган фикрларнинг бир-бирига узвий боғлиқлигини билиш учун улар ҳақида бир оз тўхташга тўғри келади.

«Юсуф қиссаси». Абу Али ибн Сино бир қанча адабий асарлари билан бир қаторда «Юсуф қиссаси» номли асар ҳам ёзган. Унинг бу асари ҳажм жиҳатидан кичик бўлишига қарамай, бу тўғрида биринчи бўлиб асар ёзганлиги диққатга сазовордир. Тўғри, бу қиссанинг асл сюжети Қуръондан олинганлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Лекин Ибн Сино бу қиссани ёзишидан Қуръонда келтирилган нақл билан қаноат ҳосил қилмаган кўринади. Ундан ташқари, асарнинг услуби, ибораларнинг оғир-ёнгиллигига қараганда, Ибн Сино ҳам Қуръондаги

¹ Ибн Сино шеърлятига нисбатан насрий асарлари кам ўрганилгани учун, биз бу ерда ҳозирча насрий асарларигагина тўхтадик.

² Бу ҳақда қаранг: Ш. Шоисломов, Ибн Синонинг тибб ҳақидаги шеърий асари («Уржуза»), Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1972.

каби жумлалар тузишга ва унга тақлид қилиб қисса ёзишга урингани сезилиб туради. Ибн Сино бу асариди ҳам унинг бу хил бошқа асарларида бўлгани каби оғир услуб ишлатиши бежиз бўлмаса керак.

Юсуф ҳақида асар ёзиш учун фақат Ибн Сино давридагина эмас, балки ундан кейинги даврларда ҳам кўп адиб ва шоирлар қалам тебратганлар. Бу тўғрида эртақлар тўқилди, афсоналар яратилди, дostonлар ёзилди. Ибн Сино эса биринчи бўлиб бу тўғрида адабий асар яратди.

Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг бу асари диққатга сазовордир. То шу маҳалгача Ғарб ва Шарқ арабшунослари, ҳатто шарқшунослар ҳам Ибн Синонинг бундай асар ёзганини қайд қилиб ўтмаганлар. Шарқшуносликка оид каталоглар ва бу соҳадаги жуда кўплаб нашр қилинган мақола ва китобларда ҳамда махсус Ибн Синога бағишлаб чиқарилган асарларда ҳам унинг «Юсуф қиссаси» ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Ҳатто Ибн Синонинг бундай асар ёзганлиги унинг шогирди Абу Убайд Жузжоний қолдирган Ибн Сино асарлари рўйхатида ҳам учрамайди. Эҳтимол, кўп асарлар давомида бу библиография ҳам бирмунча ўзгаришларга дуч келган ва шу сабабдан «Юсуф қиссаси»нинг номи ундан тушиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Аmmo бу асарнинг ягона нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёмалар фондида сақланади³.

Ибн Синонинг бу асари ҳақида дастлаб С. Мирзаевнинг Ибн Сино асарларига ёзган библиографиясида маълумот берилган⁴. Бу китоб сўз бошисида С. Мирзаев бу асарнинг бошқа жойда бор-йўқлиги ҳозиргача бизга маълум эмас, деб ёзган⁵. Бунинг шу пайтгача маълум бўлмай келиши, бир томондан, асар ҳажмининг кичик бўлганлиги бўлса, иккинчи томондан, бу қисса сюжети Ибн Сино учун оригинал ҳисобланмай,

³ Мажмуа ар-расоил ал-ҳукамо, ЎзФАШИ қўлёмалар фонди, инв. № 2385 (XXVI) 103^a — 103^b варақлар.

⁴ С. Мирзаев, Библиография, 19—20-бетлар.

⁵ С. Мирзаев, Ўша асар, 5-бет.

Қуръондан олинганлигидан бўлса керак⁶. Чунки бу асарнинг сюжет чизиғи Қуръондагидан деярлик фарқ қилмайди.

Шу сабабданми ё бизга номаълум бирон бошқа сабаблар бўлганми, ҳар қалай, бу асар ўз даврида кам кўчирилган, натижада, халқ ўртасида кенг тарқалмаган. Бундан ташқари бу асар тамоман бошқа номдаги «Хутба ат-таслия» («Тасалли хутбаси») ичида сақланиб қолган. Бу хутбада ундан ташқари «Саломон ва Ибсол қиссаси» ҳам бор.

Лекин шуниси аниқки, Тошкентдаги «Юсуф қиссаси» Ибн Сино қаламига мансубдир. Чунки, биринчидан, фақат номигина маълум бўлиб, ўзи номаълум бўлган Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» шу Хутба ичида сақланиб қолган. Иккинчидан, Тусийнинг «Шарҳ ал-Ишорот» асарида келтирган мулоҳазалари⁷ ҳамда Ибн Сино «Рисола ал-қадр»⁸ асарида Саломон, Ибсол ва Юсуф исмлари орқали нима демоқчи бўлганлиги ҳақида кўрсатиб ўтганлари бу асар Ибн Синонинг қаламига мансуб эканлигига далил бўла олади.

Ибн Синонинг „Юсуф қиссаси“ „Саломон ва Ибсол қиссаси“га уланиб кетилган. Асар бошида хутбага хос кириш, худога қарата ёзилган мақтовлардан сўнг „Саломон ва Ибсол қиссаси“ ёзилган ва бу қисса тугагач, сатр давомидан (ҳатто янги сатрдан ҳам эмас), „Юсуф қиссаси“ бошланади. Аввалги қисса тугаши ва янги қиссанинг бошланиши орасида „ва лақад“ (ولقد) иборасигина бўлиб, у икки қиссани бир-биридан гўё ажратиб туради.

Демак, бу асарни кўчирувчи котиб, ҳар хил сюжетли бу икки қиссанинг бир хутбага киритилганлиги учун уларни бир асар деб билган ва янги асар бошланишида ёзиладиган «бисмилло»ни ҳам қисқартиб кетган.

«Юсуф қиссаси»нинг қўлёзмаси сиқиқ шикаста хатида ёзилган бўлиб, котиб ўзи учун кўчириб олган бўлса керак (бундай хатларни хаттотлар «Муллоийи» деб атаганлар), кўп ўринларни ўқиш анча мулоҳаза талаб. Асар хутбага хос услубда ёзилган, баъзан худо томонидан айтиладиган иборалар ҳам учраб туради.

⁶ Қаранг: Қуръон, 12, Юсуф сураси.

⁷ Тусий, 364—369-бетлар.

⁸ Меҳрен, Рисолалар, IV, 5—6-бетлар.

Асар «Юсуф Якубнинг ўгли эди» деган жумла билан бошланади, охирида эса «Хутба тугади» деб ёзиб қўйилган⁹.

«Юсуф қиссаси» ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёмалар фондидаги «Мажмуат ар-расоил ал-ҳукамо» қўлёмасининг 103а варақ учинчи сатрининг ўртароғидан бошланади, чунки ундан олдинги сатрлар «Саломон ва Ибсол қиссаси» нинг матнидир. Қисса варақларида, илгариги асарда бўлганидек, баъзи изоҳлар, сўзлар шарҳи учрамайди. Фақат иккинчи варақнинг охирида бир сўзни тузатиб ўқиш учун белги қилиб, ҳошияга тўғри варианты ёзиб қўйилган, холос.

Абу Али ибн Синонинг «Юсуф қиссаси» бу тўғрида ёзилган илк қиссалар қаторига киради ва унинг бошқа асарлари билан бир қаторда ўрта аср насрий адабиётига бир намуна сифатида қўшилади.

«Рисола ат-тайр». Ибн Синонинг «Рисола ат-тайр» («Қуш рисоласи») аслида рамз — ишоралар билан ёзилган бўлиб, Фаридуддин Атторга «Мантиқ ат-тайр», Навоийга «Лисон ат-тайр» каби асарларини ёзишда асосий туртки бўлган, дейиш ҳам мумкин. Чунки дастлаб бу соҳада Ибн Сино асар ёзади, ундан сўнг бошқа бир қанча авторлар қалам тебратдилар. Албатта, кейинги асарларда бу хусусдаги китоблар ҳажм жиҳатидан ҳам, қамраб олинган мавзулар жиҳатидан ҳам Ибн Сино асаридан катта бўлган. Ҳар бир автор ўз асарини янада чуқурроқ ва кенгроқ бўлишини таъминлаган.

Ибн Синонинг бу асари билан биринчи бўлиб Умар ибн Саҳлон Совий (1145 йилда ўлган) шуғулланиб, уни форс тилида шарҳлаган¹⁰.

⁹ Қисса аввали: **وَلَقَدْ كَانَ يُونُسُ وَوَلَدًا (وَلَدًا) لِيَعْقُوبَ** охири: **أَنهَجَ بِهِ نَفْسًا وَأَنعَمَ بِهِ عَوْفًا (تَمَّتِ الْخُطْبَةُ)**

¹⁰ Калом Қози ал-Имом Умар ибн Саҳлон Совий. Шарҳ рисола ат-тайр, Ушбу қўлёмза ичида: Расоил ҳукамо, ЎзФАШИ қўлёмза фонди, Инв. № 2385, 32^а—40^а варақлар. Совийнинг Тошкентда сақланаётган форсча шарҳида асарнинг бош қисмининг текстларидан парча келтириб, кетидан таржимасини ва ундан кейин „Бибояд донистки“ деб шарҳини беради. Асар сюжетига борганда текстсиз, таржиманинг ўзини беради. Таржима эркин қилинган, кўп жойлари туширилиб қолдирилган, баъзи жойларининг эса мазмуни олиниб, ўз сўзи билан ифодаланган. Бу қўлёмза ҳақида қаранг: Содиқ Мирзаев, Библиография, 19-бет.

Ундан кейин Шаҳобуддин Яҳё ибн Ҳабаш ас-Сухравардий ҳам шарҳ ёзган¹¹. Сухравардий бу темада «Рисолайи мусаммо басафири Семурғ» деган махсус рисола ҳам ёзган¹². Жамолуддин ан-Наҳрақий «Рисола ат-тайр»ни шарҳлаб, ўзининг «Мифтоҳ ал-хайр фи дивоға ат-тайр»¹³номли асарини ёзади. Муҳаммад Ғаззолий ҳам шу темада асар ёзган¹⁴.

Бундан ташқари, Ибн Синонинг бу асарини Али ибн Шоҳак ҳам шарҳлаган¹⁵.

Асар форс тилига бир неча бор таржима қилинган. Истанбул университети кутубхонасида Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ахсакийнинг «Таржимаи рисолат ат-тайр»¹⁶ асари, Асад кутубхонасида эса Важихуддин томонидан қилинган таржима¹⁷ ва Шариф Башар ибн Носир ал-Ҳошимий ал-Бағдодийнинг «Шарҳ рисола ат-тайр» асари¹⁸ сақланмоқда. Бу асарларнинг бир қанча қўлёзмалари Лейден¹⁹, Рампур²⁰, Техрон²¹, Британия

¹¹ Брокельман, 1937, 819-бет. Бу шарҳни О. Spies „Мистицизм хусусидаги учта рисола“, деган асарида нашр қилган (*Қаранг:* Қанавотий, 287-бет; Сухравардий ҳақида қаранг: Аҳмад Амин, 8—9-бетлар).

¹² Сухравардийнинг бу рисоласида Семурғ ва унинг овози ҳақида ҳикоя қилинади. Қоф тоғи (Кўҳи Қоф)да Семурғ яшар эмиш. Унинг овози уйқудагиларни уйғотар, узоқ-яқиндагиларга бориб ҳам етар эмиш. Ҳар бир қуш ўз инини тарк этиб, пат-қанотларини элтганича, Қоф тоғига азм қилса, тоғ сояси унга тушар эмиш. Унинг соясида яшаган ҳар бир кун дунёдаги минг йилларга тенг келар эмиш ва ҳоказо (*Қаранг:* Рисолайи мусаммо басафири Семурғ ли аш-шайх Шаҳобуддин мақтул, ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 2385, 132—134 varaқлар).

¹³ Брокельман, 819-бет.

¹⁴ Котиб Чалабий (Ҳожи Халифа), Кашф аз-зунун ан-асоми ал-кутуб ва-л-фунун, Истанбул, 1311/1893—1894, 1-том, 557-бет (Бундан кейин Ҳожи Халифа, Кашф, деб берилди).

¹⁵ Эргин, Библиография, 62-бет.

¹⁶ Ўша асар, II бўлим, 51-бет.

¹⁷ Ўша асар, ўша бет.

¹⁸ Эргин, Библиография, 62-бет.

¹⁹ Брокельман, 819-бет; *Яна қаранг:* Қанавотий, Муаллифоти Ибн Сино, Қоҳира, 1955, 285-бет.

²⁰ Fihrist kitab arabī — Catalogue of Arabic books in the Rampur State Library, III. 1902, 777.

²¹ Catalogue des manuscrits Persian et Arabian de la bibliothèque du Madjless, Par Y. Ettesami, 2, 1933, 610, *Яна қаранг:* Саййид Содиқ Гавҳарин, Шарҳи аҳволи хужжат ул-ҳақ Абу Али ибн Сино, № 23, Техрон, 1331/1952, 432-бет.

музейи²², Истанбул²³, Оксфорд университети²⁴ каби жуда кўп чет эл ва Совет Иттифоқи кутубхоналарида сақланмоқда.

«Рисола ат-тайр» бир неча бор нашр қилинган. Биринчи марта уни Меҳрен француз тилига қилинган таржимаси билан 1891 йилда Лейденда нашр қилди²⁵. 1917 йилда Қоҳирада²⁶, кейин Шайхо томонидан «Машрик» журналида нашр қилинди²⁷.

Асар «Рисола ат-тайр» деб аталса-да, баъзан «Китоб аш-шабака ва ат-тайр» («Тузоқ ва қуш китоби») деб ҳам аталган²⁸. Унинг мазмуни қуйидагича:

Бир гуруҳ овчилар қушларга тузоқ қўйиб, ўзлари пичан орқасига бекинадилар. Шунда, дейди ҳикоя қилувчи қуш, мен бир қушлар тўдасида эдим. Биз сердон бир жойни ва ўзимизга ўхшаган қушларни кўриб, ҳеч нарсадан хавфсирамай, у ерга қўндик ва тўпимиз билан кўзанақ — тузоққа илиндик. Ҳалқалари бўйнимизга ўралишиб, кўзанақлар қанотларимизга ёпишиб, оёқларимиз осилиб қолди. Қутуламиз деб қанча уринсак ҳам, ҳеч фойда бермади, қайтага тузоққа баттар чирмашиб қолдик. Ҳалок бўлишимизга кўзимиз етиб, қутулиш йўлини ўйлаб ётдик. Бирдан кўзимизга бир гала қушлар кўришиб қолди. Уларнинг бош-қанотлари озод бўлса ҳам оёқларида тузоқ қолдиқлари бор эди. Мен зора, у қушлар менга яқинроқ келиб, қутулиш йўлини кўрсатса, деган умидда уларни чақирдим. Улар менинг тузоққа илинганлигимни кўришиб, овчилар ҳийласини эшлашди ва мандан баттар узоқлашди. Менинг илтимосимдан кейингина менга яқин келишди. Мен уларнинг ҳолини сўраган эдим, мен мубтало бўлган нарсага улар ҳам мубтало бўлганликларини, кейин бунга кўникиб қолган-

²² Саид Нафисий, Пури Сино, Техрон, 1952, № 288; *Яна қаранг*: Меҳрен, Ат-тайр (сўз бошига қаранг), 26-бет.

²³ Истанбул кутубхоналаридаги Ибн Сино китоблари библиографиясини тузган Эргин „Рисолат ат-тайр“нинг бор нусхаларини келтирган (Эргин, Юқоридаги асар, 24—66-бетлар).

²⁴ Қанавотий, Юқоридаги асар, 287-бет; Меҳрен; III, 26-бет.

²⁵ Меҳрен ўз нашрида тўртта қўлёзмадан — иккита Британия музейидаги (бири Совий шарҳи билан, бошқа бири бешарҳ), иккита Лейден университетидаги қўлёзмадан фойдаланган (Меҳрен, „Ат-тайр“га сўз боши, 26-бет).

²⁶ Қанавотий, 287-бет.

²⁷ Брокельман, 819-бет.

²⁸ Ибн Абу Усайбиа, 5, 19-бетлар.

ликларини гапириб беришди. Кейин бир чора қилишиб, бўйнимдан тузоқ, қанотларимдан кўзанакни олиб ташлашди. Кейин мен оёқларимдан ҳалқаларни олиб ташлашларини илтимос қилдим. Улар, агар бу иш қўлимиздан келганда эди, биз аввал ўз оёғимизни бўшатиб олган бўлардик, дейишди. Шу тахлитда учмоқчи бўлдик. Шунда улар менга, олдинда жуда кўп довлар бор, сен биз билан учсанг, биз сенга тўғри йўлни кўрсатиб қўямиз, дейишди.

Кенг водийлар бағирлаб учиб, баланд тоғ чўққисига кўндик. Бундай қарасак, ҳали олдимизда саккизта тоғ турибди. Душманимиздан хавотирланиб, тез учиш билан олти тоғдан ўтиб еттинчисига етдик. У ер жуда обод жой экан, неъматларидан еб бир оз ором олдик. Душман изма-из етиб келиб қолмасин, деб у ердан тез жўнаб қолдик ва саккизинчи тоққа етиб келдик. Бу ер жуда ажойиб жой экан, унда шундай қушлар борки, умримда ундайларни кўрган эмасман. Биз уларга дардимизни айтган эдик, улар мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор, ўша ерда буюк подшоҳ ўтиради. Бориб унга арзларингни айтишлар, дейишди. Биз улар айтган жойга бориб, шоҳ даргоҳига киришга рухсат кутиб турдик. Кейин шоҳдан буйруқ келиб, биз ичкари кирдик. Қирган жойимиз жуда ҳам гўзал бир сарой экан, уни гапириб бериб тугатолмайсан. Ундан ўтганимиздан сўнг кенг ва ярақлаган саҳндан парда очилди. Бу саҳн олдида бундан олдинги саҳн торроқ кўриниб кетди. Ничоҳят, биз подшоҳ ҳужрасига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолига кўзимиз тушгач, ҳушдан кетиб, дардимизни ҳам айтолмай қолдик. Хайрият, унинг ўзи ундан огоҳ бўлди ва ўз лутфи билан эс-хушимизни жойига келтирди. Кейин биз дадилланиб, кечмишларимизни гапириб бердик. У, оёқларингиздан тузоқни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким ечолмайди. Мен уларга бир элчи юбораман, элчи сизларни рози қилишни, кўзанакни сизлардан ечиб юборишни овчиларга тайинлайди, хурсанд бўлиб, тарқалишлар, деди. Биз элчи билан изимизга қайтдик.

Асар Қуръондан олинган «Зулм қилганлар келгусида қаерга ағдалишларини биладилар»²⁹ деган оят билан тугалланади.

²⁹ Қуръон, Шуаро, 26-сура, 228-оят.

Гарчи бу асар қаҳрамонлари қушлар бўлса-да, аслида, бу қушлар замирида инсонлар ва реал ҳаёт кишилари ётади.

Асарга синчиклаб қараганимизда, муаллиф кечмишидан ҳикоя қиладиган рамзий ишоралар эканига амин бўламиз. Чиндан ҳам бу рисоладаги рамзлардан олимнинг ўз давридан шикоят, тортган жафо, алам-ситамлари, тинч-осуда турмушга эриша олмагани, саргардонликларини пайқаш қийин эмас.

«Қушлар ҳақидаги бу кичик рисола, — деб ёзган эди Меҳрен, — аввалидаги чигал услубидан қатъи назар, ўз хулосасида авторнинг ички дунёсини ва ўз замондошлари билан бўлган муносабатларини равшан қилиб кўрсатиб беради»³⁰.

Буни кўз олдингизга келтириш учун Ибн Сино таржимаи ҳолини эслаш керак бўлади:

Қорахонийлар сомонийлар сулоласини йиқитгандан сўнг, Ибн Сино Бухорода туролмай, ўзига қулайроқ ва тинчроқ деб Хоразмга — Урганчга боради. Кўп ўтмай, 1017 йили у ерни Маҳмуд Ғазнавий ўзига бўйсундириб, Хоразмшоҳдан олимларнинг ҳаммасини Ғазнага юборишни талаб қилади. Хоразмшоҳ барча олимларни йиғиб, Маҳмуд Ғазнавий талабини уларга айтади. Шу билан бирга, шоҳ Маҳмудга қарши бирор нарса деёлмаслигини, ўз навбатида олимларни ҳам унга мажбурий қилиб эмас, балки уларнинг ўз ихтиёрлари билан юбориш истаги борлигини, Ғазнага боришни истамаган олимларнинг бу ерда қолиши ҳам икки ўртадаги вазиятни оғирлаштириши, ҳатто Маҳмуд Ғазнавий ғазабини келтириши мумкинлигини айтиб, ундайларнинг Урганчда турмаслигини, ўзи истаган томонга кетиши зарурлигини айтади.

Ибн Сино билан Абу Саҳл Масиҳий икковлари Хоразмдан Эрон томонга жўнайди. Қийинчиликка бардош беролмай, йўлда Масиҳий ўлади, Ибн Сино эса Нисо, Абувард, Нишопур орқали Гургонга келади. Гургонда яна Маҳмуд хавфи туғилади. Кейин Рай, Ҳамадонда туради, у ерда тўрт ой қамалиб ҳам чиқади. Сўнг Исфаҳонда ҳаёт кечиради.

Хуллас, олим замона нотинчликлари туфайли бир жойда тинчгина яшай олмай, шаҳарма-шаҳар кезади.

³⁰ Меҳрен, 25-бет (таржиманинг сўз бошисига қаранг).

бир фитнадан қочиб, иккинчисига дуч келади. Мана буларнинг ҳаммаси рамзий ишоралар билан «Қуш рисоласи»да ўз аксини топган.

Мана шу сабабдан бўлса керак, олим фиғон билан хитоб қилади:

لما عظمت ليس مصر واسعى
لماغلا ثمنى عدمت المشتري

«Мен улуғ (олим) бўлганимда, бирорта ҳам ўлка бағри менга кенг бўлмай қолди. Қимматим ортганда, мен ўзимга бирорта ҳам харидор тополмай қолдим»³¹.

Асардаги тузоқ—Маҳмуд Ғазнавийнинг чангали, қушларнинг бошу қанотларининг озод бўлиши эса Хоразмшоҳнинг олимларга ўз тақдирларини ўз қўлларига бериши, қушлар оёқларида тузоқ қолдиқларининг қолиши ва душманнинг изма-из келишидан қўрқув билан Ибн Сино қайси ўлка, қайси шаҳарга борса, ҳамон муҳайё бўлиб турган Маҳмуднинг таъқиби, учиб ўтган тоғ-водийлар Ибн Сино қочиб кезиб юрган шаҳарлардир.

Ибн Сино қушлар кечмишини ҳикоя қилиш орқали, ўзининг идеал жамият ҳақидаги фикрларини билдиради. Буни шоҳ саройига йўл кўрсатиб юборган қушлар ва уларнинг муҳитида кўриш мумкин. Гўзал қушлар озод, бемалол учиб, сайр этиб юради, уларнинг хулқи ҳам, одоби ҳам, муомаласи ҳам латиф, ажойиб. Улар ожизга кўмак, ҳолсизга мадор беради. Адашганга йўл кўрсатади; ўзлари жуда дилкаш, бировга зиёни тегмайдиган—булар ҳаммаси олимнинг ўз жамиятида кўролмай, орзу қилган идеалларидир.

Ибн Сино фикрича, инсон қанча қийинчиликка тушмасин, қанчалик азоб-уқубатларга дучор бўлмасин, у ҳеч маҳал ўз юраги тўлқишлатган ғоядан қайтмаслиги ва, бинобарин, эркинлик ва орзусидан умид узмаслиги, илғор ғоялар томон интилоғи керак. Бунинг учун, тўғрироғи буни амалга ошироқ учун, бирлик жуда катта роль ўйнаши керак; бирон иш қилишда бир кишининг қўлидан ҳеч нарса келмаслиги, ҳамжиҳатлик бўлгандагина катта ишлар қила олиш мумкинлигини билиб қўйиш керак. Чин дўстлик, иттифоқлик, аҳиллик, ҳамжиҳатлик ўз даргоҳини намойиш қилиши керак; буларнинг том маъносини уқиб олиш ва буни турмушда исботлаш

³¹ Ибн Абу Усайба, 5-бет.

керак бўлади. Мана булар эса ёмон аҳволга тушганни офатдан қутқаради, фалокатдан узоқлаштиради, ўлимдан сақлаб қолади.

Ибн Сино ўз даврида эркин фикр юритиш қийин бўлганлиги сабабли, ўз фикрларини билдириш учун маълум бир йўл қидиришга, маълум бир формалар топишга уринган; рамзий, мажозий фикрлар юритишга ҳаракат қилган.

«Ҳайй ибн Яқзон қиссаси». Ибн Синонинг бу қиссаси адабий жиҳатдан ҳам, фалсафий жиҳатдан ҳам диққатга сазовор асардир.

«Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» қўлёзмалари кўп бўлиб, улар Туркия, Германия, Эрон, Испания, Миср, Британия ва Совет Иттифоқи каби дунёнинг турли-туман кутубхоналарида сақланмоқда³².

«Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» 1174 йили Ибн Азро томонидан иброний тилига назмий таржима қилиниб, «Ҳайй ибн Мақиз қиссаси» номи билан аталган³³. Бу таржима 1736 йили Истанбулда босилган³⁴.

Ибн Синодан бир оз кейин вафот этган шогирди Абу Мансур Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Зайло ал-Исфаҳоний устодининг бу асарига шарҳ боғлаган³⁵. Ундан кейин «Ҳайй ибн Яқзон»ни номаълум бир киши форсчага таржима қилиб, шарҳ ёзган. Бу таржима—шарҳнинг бир нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти китоб фондида сақланмоқда³⁶. Номаълум киши томонидан бажарилган ана шу таржима ва шарҳнинг Эрондаги икки нусхаси ва Туркиянинг Аёсуфия кутубхонасидаги бир нусхасидан фойдаланиб, шарқшунос олим Ҳенри Корбен қиссани французчага таржима қилди ва асл матни билан бирга Техронда нашр эттирди³⁷.

³² Бу ҳақда тўла маълумот олмоқчи бўлганлар Қанавотий асарига, Ибн Синонинг Туркия кутубхоналаридаги мавжуд асарлари ҳақида эса Эргиннинг библиографиясига, К Брокельманнинг юқорида эслатилган асарларига қарасин.

³³ Меҳрен, Рисолалар, I, (сўз боши), 8-бет.

³⁴ Ялтқайя, Ҳайй ибн Яқзон, 71-бет.

³⁵ Меҳрен, Юқоридаги асар, 9-бет; Эргин, 61-бет, № 61.

³⁶ Расоил ҳукамо, инв. № 2385, 18^б—32^а варақлар; С. Мирзаев, Библиография, 19-бет; А. Э. Шмидт, Ўша асар, 32—33-бетлар.

³⁷ Корбен фойдаланган манбалар ҳақида у нашр қилган шарҳ сўз бошисининг 4-бетига қаралсин.

Асар дебочасида ёзилишича, «Хайй ибн Яқзон қиссаси»га қизиққан кокуийлар сулоласи амири Алоуддавла Муҳаммад (1007 — 1041) бир кишига уни шарҳ қилишни буюрган. У киши асарни «Форсий-дарий» тилига таржима қилган ва «Ундаги рамз ва ғаразларни шарҳ билан юзага чиқаришга» уринган³⁸.

Алоуддавла Ибн Синодан 5—6 йил кейин вафот этган. Шу жиҳатдан,— дейди Корбен,— бу таржима ва шарҳ Ибн Сино вафотидан сўнг ўтган беш йил давомида бажарилган бўлса керак³⁹. Буни юзага келтирган киши ҳам Ибн Синонинг яқин одамларидан бўлиши мумкин⁴⁰.

Ундан сўнг Ибн Синонинг бу қиссасига Абдуррауф ал-Мунодий ҳам шарҳ боғлаган⁴¹. Сўнгра ас-Сойиҳ ал-Муқаддасий ҳам шарҳ ёзиб, унга «Жавоҳир ал-баён ва жавоҳир ат-тибён» (гавҳар фикрлар баёни) деб ном берган⁴². «Хайй ибн Яқзон қиссаси» ал-Муқаддасийнинг асари деган фикр ҳам айтилган⁴³.

Шоир Абу Яъло Муҳаммад ибн Солиҳ ҳам бу асарни назм билан ифодалаган⁴⁴.

1886 йили П. Д. Кауфман Ибн Синонинг «Хайй ибн Яқзон» асарини немисчага таржима қилиб, Берлинда чоп эттирди⁴⁵. 1886—1899 йилларда «Асрор ҳикмат ал-мушриқия» номи билан Ибн Сино асарларининг тўрт жилдлигини нашр қилган Меҳрен унинг биринчи жилдида «Хайй ибн Яқзон қиссаси»ни французча таржимаси билан арабча асл матни нашр қилдирди. Бундан ташқари, Меҳрен 1886 йили «Музеон» журналида бу қисса устида олиб борган текширишларини ва у ҳақдаги ўз мулоҳазаларини эълон қилган эди⁴⁶.

³⁸ Шарҳи қиссаи „Хайй ибн Яқзон“, ЎзФАШИ кўлёмалар фонди, инв. № 2385, 18^б варақ.

³⁹ Корбен, Юқоридаги асар, сўз боши, 5-бет.

⁴⁰ Корбен, Юқоридаги асар, сўз боши, 5-бет.

⁴¹ Эргин, Библиография, 62-бет, № 62.

⁴² Брокельман, Ўша асар, 877-бет.

⁴³ Фихрист ал-кутуб ал-арабия ал-маҳфуза би-л-китобхонае ал-Ҳадавия, Миср, 1308, 6-том, 104-бет, № 7777.

⁴⁴ Эргин, Библиография, 56-бет, № 34; Брокельман, 847-бет.

⁴⁵ Брокельман, Юқоридаги асар, 813-бет; Ш. Ялтқайя буни Кауфман иброниячага таржима қилди, деб кўрсатади (*Қаранг*: Ш. Ялтқайя, Хайй ибн Яқзон, 71-бет).

⁴⁶ L Allegorie mystique Hay ben Yaqzan d'Avicenne, Traduite, et en partie commente par M. A. F. Mehren, Extrait du Muzeon Louvain. 1886 (журнал оттиски), Лувэн, Бельгия (Бундан кейин, Меҳрен, Музеон, деб олинади).

Мисрда Ибн Сино ижоди билан шуғулланган Муҳйиддин Сабрий Курдий йигирманчи асрнинг бошларида бу қиссани нашр эттирган⁴⁷.

1937 йили Шарафуддин Ялтқайя бу қиссани туркчага таржима қилиб, арабча матни билан Ибн Синонинг минг йиллик юбилейига бағишланган тўпلامда нашр эттирди.

1938 йили Е. Э. Бертельс «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси»ни Меҳрен нашридан таржима қилдим, деб ёзган эди⁴⁸. Орадан ўттиз йилдан зиёд вақт ўтган бўлса ҳам, лекин то шу кунгача бу таржиманинг босилишидан дарак бўлмади. 1952 йили Ибн Синонинг минг йиллик юбилейи муносабати билан Миср олими Аҳмад Амин Ибн Сино қиссаси билан бирга, Ибн Туфайл, Шаҳобуддин Суҳравардийларнинг ҳам «Ҳайй ибн Яқзон» асарларини қўшиб нашр қилди.

Ибн Туфайл ва Шаҳобуддин Суҳравардий Ибн Синонинг бу қиссасидан ижодий фойдаланиб, тамоман бошқача, янги асар яратганлар.

Ибн Туфайл Ибн Синонинг ғояси бўлган Ақл—Ҳайй ибн Яқзоннинг тадрижий ривожини ажойиб саргузаштда бериб, катта маҳорат кўрсатган. Туфайлдаги ақлнинг оддийликдан мураккабликка ўтиш жараёни ва шу тариқа камолатга етиши Ибн Сино асари билан бир хил номда юриши ва ҳамоҳанглигининг асосий сабабидир.

Ибн Сино бу асарини 414 (1023) йили Ҳамадонга яқин бўлган Фаражон қалъасида тўрт ой қамалиб ётган пайтида 44 ёшида ёзган эди⁴⁹.

«Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси»,— дейди Аҳмад Амин,— Ҳермос деган Юнон олимнинг «Ийман зурис» (халқ ҳофизи) номли асарига ўхшайди. Буни Қифтий ҳам «Тарих ал-ҳукамо» асарида кўрсатиб ўтган»⁵⁰.

«Ҳайй ибн Яқзон қиссаси»нинг тили, услуби ҳам Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол», «Рисола ат-тайр» асарлари каби тушуниш қийин жумла ва иборалар, ортиқча синоним сўзлар билан ифодаланган. Бу эса

⁴⁷ Аҳмад Амин, 5-бет.

⁴⁸ Е. Э. Бертельс, 80-бет.

⁴⁹ Ю. Н. Завадовский, Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии), Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ташкент, 1958, стр. 243 (Бундан сўнг Завадовский, Абу Али ибн Сино, деб берилди).

⁵⁰ Аҳмад Амин, Юқоридаги асар, 17-бет.

асарни тушуниш ва уни таржима қилиш ишини анча қийинлаштиради. Бундай қийин формада фикр юритишни замондош теологлар ҳужумига учрамаслик учун шундай қилган⁵¹, деб изоҳлайди Меҳрен. «Ибн Сино бу рисоаларини,— деб ўз фикрини давом эттиради у,— ўзининг энг яқин шогирдлари учун ёзган. Бу асарлардан унинг дунёқарашини ҳам билиш мумкин»⁵².

Қисса қамоқда ёзилганлиги туфайли, бу муҳит асарда сезилиб туради. Буни Меҳрен ҳам асар ҳақидаги текширишларида таъкидлаб ўтган эди⁵³.

Албатта, қамоқ олим руҳига анча таъсир кўрсатган: унинг ранжишига, таржимаи ҳолининг қайғули тус олишига сабаб бўлган. Ҳатто Ю. Н. Завадовскийнинг фикрича, Ибн Сино «Рисола ат-тайр» асарини ҳам Фаражон қалъасида ёзган ва унда ўз аҳволини қафасдаги қуш каби тасвирлаб, Амир Алоуддавлага юборган⁵⁴. Ҳақиқатда ҳам Ибн Синони қалъадан Алоуддавла озод қилган.

Қиссадаги Ақл—Ҳайй ибн Яқзон одамларга кишиларнинг феъл-атворларини, табиатини чуқурроқ тушуниш учун фаросат илми—мантиқни яхши билишга даъват қилади. Чунки мантиқ Ибн Сино ибораси билан айтганда, фойдаси нақд бўлган илмлардан бўлиб, киши дидини ўстиради, фикр доирасини кенгайтиради, билган-билмаганларини кўз ўнгига келтириб, тартибга туширади.

Ибн Сино фикрича инсон ўз табиати билан ҳар нарсани тушуниш, билиш, сезиш қобилиятларига эга. Лекин унда бир неча ёмон хислатлар—очкўзлик, зулм қилиш, ўғирлик, ёлғончилик каби хусусиятлар, «ёмон ошналар» бор. Буларнинг ҳар бири кишини ўз оламига тортиб, инсон табиатидаги бор бўлган қобилиятнинг нормал ишлашига йўл қўймайди; унга ҳалақит бериб, унинг таги пуч, бўлмаган нарсаларга майлини орттиради. Кишидаги бузуқ хаёллар, ғазабланиш, шаҳватга ўчлик кабилар ҳам одамнинг ёмон ошналари, тўғрироғи душманидир. Булар ёмонликка йўлловчидир, ҳаётда киши, биринчи галда, мана шу душманларига қарши курашмоғи керак. Ибн Сино тили билан айтганда, киши

⁵¹ Меҳрен, Ҳайй ибн Яқзон, (сўз боши), VIII бет.

⁵² Меҳрен, Юқоридаги асар, ўша жойда.

⁵³ Меҳрен, Ибн Синонинг „Ҳайй ибн Яқзон“ мистик аллегорияси ҳақида, „Музеон“ журнали, 1886, I-бет.

⁵⁴ Ю. Н. Завадовский, Абу Али ибн Сино, 244-бет.

Ўз тизгинини ундай душманлар қўлига тутқазиб, уларни ўзига етакчи бўлишига йўл қўймаслиги лозим, доимо ақл ишлатиб, улардан устун келишга, улар тизгинини қўлга олишга ҳаракат қилиши керак. Шунда киши у «ошналар»ни тўғри йўлга бошлаган бўлади. Қаттиқ турилса, уларни киши ўзига тобе қилиши мумкин. У «ошналар» сени эгаллаб олмасдан олдин, сен уларни эгаллаб олишинг даркор⁵⁵, дейди Ибн Сино, бўлмаса сени танбал ошнанг танбал—ялқовликка судрайди, ёлғон ошнанг ҳақ нарсаларни ноҳаққа чиқаради, ёлғон-яшиқ, тубсиз нарсаларни ростга айлантириб кўрсатишга уринади, сенга кўз бўямачи ролини ўйнашга хизмат қилади.

Киши феъл-атворларини тавсифлаб бериб, Ибн Сино, энди буни уқиб олиб, қадамингни тўғри бос, бу феълларинг ярамаслигини билиб туриб, яна тагин ёмон йўлга кирма, паст нарса деб, буюк мартабаларингни пучга чиқарма, бундай тубан ишлар билан банд бўлаверсанг, умринг бекорчи, арзимас нарсалар билан ўтиб кетади, булардан огоҳ бўлгин, демоқчи бўлади. Чунки бу хулқларнинг ҳаммаси ақлга итоат қилмайдиган, кишини ўз олами, муҳитига тортадиган, истагини амалга оширишга уринадиган, барча яхши нарсалардан юз ўғиртирадиган омиллар ҳисобланади.

Бу билан Ибн Сино ёмон хулқлар ботқоғига ботиб қолган кишиларни тезроқ ундан қутулиб чиқиш чораларини ахтаришга ундайди. Хуллас, Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси» инсон ҳис-қуввати бўлган инстинкт, ғазаб, ўғирлик, шаҳватга берилиш, хасад, очкўзлик, хаёлпарастлик каби хусусиятлари билан ақл ўртасидаги тортишувлардан иборат бўлган мунозара асаридир. Ундаги қаҳрамонлар маълум шахслар бўлмай, инсондаги хулқ, феъл-атвор хусусиятларидир. Бошқача қилиб айтганда, кишидаги қувват, характер, ҳис ва тушунчалар—буларнинг ҳаммасига қиссада рамзий ишоралар қилинган. Унда ҳикоя қилинган барча қаҳрамонларнинг объекти, ўрни, мантиқи бор. Буларни ўз ўрнига қўйиб тушунилмаса, асарга тўғри баҳо бериш қийин⁵⁶.

⁵⁵ Абу Али ибн Сино, Ҳайй ибн Яқзон, Миср, 1952, 44-бет.

⁵⁶ Араб файласуфи Жамил Салибо ҳам Ибн Синонинг „Ҳайй ибн Яқзон“ асарининг рамз-ишорадан бошқа нарса эмас, дейди

Ибн Синонинг бу қиссаси бир томондан, фалсафий асар қаторига кирса, иккинчи томондан, кишилар феъл-атворини ўз ичига қамраб олган, ҳаётий гаплардан мулоҳаза юритадиган адабий асар ҳамдир. Мана шу нуқтаи назардан қараганимизда, қиссанинг икки планда — ҳам фалсафий, ҳам адабий планда ёзилганлигини кўра-миз. Дарҳақиқат, Ибн Сино бу асарида ҳам рамз-ишоралар орқали, адабий воситалар ёрдами билан ўзининг маълум идеалларини, фалсафий қарашларини баён қилган. Лекин асарнинг бу томонлари атрофлича текширишни тақозо қилади, шу сабабли, биз уни фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилишга тўхтамаймиз.

(Қаранг: Жамил Салибо, Комил Айёд, Ҳайй ибн Яқзон ли Ибн Туфайл ал-Андалусий, Дамашқ, 1946, 42-бет).

Француз олими Ҳенри Корбен бўлса, бу асарни мистик аллегория деганларга қарши чиқиб, асардагиларнинг бариси символ—рамз ишоратлардан иборатдир, асарга шундай деб қарашгина тўғри бўлади, уни бошқача изоҳлаб бўлмайди, дейди (Қаранг: Ҳ. Корбен, Юқоридаги асар, сўз боши).

ШАРҚДА САЛОМОН ВА ИБСОЛ НОМИ БИЛАН ЁЗИЛГАН АСАРЛАР

Саломон ва Ибсол номлари ўрта асрда кўп мутафаккирларнинг диққатини ўзига жалб қилган қаҳрамонлардир.

Шарқда бир қанча шоир ва файласуфлар «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари каби «Саломон ва Ибсол» темасида ҳам бир қатор қисса ва дostonлар ёзган. Жумладан, Ҳунайн ибн Исҳоқ (810—873), Ибн Аъробий (771—852), Ибн Сино (980—1037), Ибн Туфайл (1110—1185), Абдурахмон Жомий (1414—1492) кабиларнинг сақланиб қолган асарлари бунга мисол бўла олади. Лекин Саломон ва Ибсол номида ёзилган қисса мазмунлари ҳамма вақт ҳам бир хил бўлган эмас. Муаллифлар ўз ғояларини оммага етказиш ниятида бу икки ном билан боғлиқ бўлган қиссаларни ўзларича, турли-туман талқин қилганлар.

Буларнинг ҳар бири ҳам гоҳ салбий, гоҳ ижобий образ хизматини ўтаган. Ҳар бир шоир ё файласуф-ёзувчи қайси фикрни олдинга сурмоқчи бўлса, Саломон ва Ибсол номига бирон саргузаштни битиб, халққа тақдим қилаверган. Натижада, Саломон ва Ибсол ҳақидаги қисса ҳикоялар негизи битта муаллифга тааллуқли бўлиб қолмай, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Искандар кабилар ҳақида ёзган шоирлар каби, бу ҳам кўпчиликка тааллуқли бўлиб қолган. Ким биринчи марта бу ҳақда асар ёзган—буни айтиш қийин. Агар Ибн Сино давридан олдинроқ ўтган Ҳунайн ибн Исҳоқ шу номдаги қиссани юнончадан арабчага таржима қилиб, халққа тақдим қилганлиги бу номдаги қаҳрамонларнинг тарқалиш негизи деб олсак, бу ҳолда араблардаги халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган нақлларни эътиборга ол-

маган бўламиз. Ундан ташқари, Ҳунайн бу исмларни юнончадан олганми ё араб халқининг оғзаки ижодиётидаги исмлардан кўчирганми? Буни ҳам ҳал қилиш қийин. Бунинг учун юнон адабиёти тарихига мурожаат қилиш керак.

Шуниси ҳам борки, Ҳунайн ибн Исҳоқ таржима ишларида ажойиб бир йўл тутган. Бу ҳақда Баҳоуддин Омилий (вафоти 1630) ўзининг «Кашкул» китобида хабар берган¹.

Омилий унда Салоҳ ас-Сафадийдан (1296—1362) нақл қилиб айтади: таржимада икки хил йўл бор: бири Юҳанно ибн Битриқ² ва иккинчиси Ибн Ноимат ал-Ҳимсий кабиларнинг йўлидир. Бунда юнонча ҳар бир сўз ёки жумла олиниб, унинг туб маъносини беришга ҳаракат қилинади. Шуниси ҳам борки, бу йўлдаги таржимада ҳамма юнонча сўз ва иборалар ўрнига арабчаси топилавермайди. Шунинг учун юнонча иборалар ўз ҳолича қолиши керак бўлади.

Лекин Ҳунайн ибн Исҳоқ (810—873) ва ал-Жавҳарийлар (вафоти 1002) йўли эса тамоман бошқача. Бунда юнонча бир жумла ва ибора олиниб, унинг мазмуни зехнга ўзлаштириб олинади, кейин у таржима қилинаётган тилдаги ибораларга мувофиқ қилиб ифодаланади. Бунда таржима қилинаётган жумлалар қилинган таржимага сўзма-сўз тўғри келиш-келмаслиги эътиборга олишмайди.

Бу йўл, дейилади унда, энг яхши йўлдир. Шунинг учун ҳам Ҳунайн ибн Исҳоқнинг таржима қилган илмий асарлари бошқаларга қараганда анча равон, тушунарли, таҳрирга муҳтож эмас.

Агар Ҳунайн, умуман, таржима ишларида бундай йўл тутган бўлса, демак, «Саломон ва Ибсол қиссаси» таржимасида ҳам шундай йўл тутган бўлиши мумкин. Эҳтимол, қиссани таржима қилаётганда ундаги қаҳрамонлар исмларининг юнонча номини олмай, балки уларнинг ўрнига араб халқ фольклоридаги Саломон ва Ибсол исмларини олган бўлиши ҳам мумкин.

¹ Муҳаммад Баҳоуддин Омилий, Китоб ал-Кашкул, Миср, 1884, I жилд, 177-бет.

² Юҳанно ибн Битриқ халифа Абу Жаъфар Мансур (716—779) даврида яшаган.

Чунки Насруддин Тусийнинг хабар беришича³, бу номлар (яъни Саломон ва Ибсол) араб халқ оғзаки ижодида икки қаҳрамон сифатида юритилади.

Хуллас, Саломон ва Ибсол типларини ҳар ким ҳар хил талқин қилган; бу айтувчи, ёзувчининг мақсадига кўра ҳар хил сюжетларга дучор бўлган. Натижада бу ном билан ҳар хил вариантли қиссалар вужудга келган.

Ибн Аъробийнинг (771—852) «Саломон ва Ибсол» қиссаси. Насруддин Тусий Саломон ва Ибсол исмлари арабларнинг масал ва ҳикояларида учраб турганлигидан хабар беради⁴. Тусий бу тўғрида Ибн Аъробийнинг ҳам асар ёзганини таъкидлайди. «Хуросоннинг баъзи фозилларидан эшитишимча,— деб ёзади Насруддин Тусий,— Ибн Аъробий ўзининг «Нодиралар» деган китобида бир қиссани зикр қиларкан. Бу қиссада икки кишининг бир қабилада асирда бўлганлиги ҳақида гап борар эмиш. Бу икки кишининг бири яхшилик билан машқур бўлиб, исми Саломон экан, иккинчиси эса, ёмонлик билан машқур бўлиб, исми Ибсол ва у Журҳам қабиласидан экан.

Саломон яхшилик билан шуҳрат қозонгани сабабли тўлов бериб, ўзини асирликдан қутқарган эмиш, журҳамлик Ибсол бўлса, ёмонлик билан донг чиқарганлигидан асирликда қолиб ўша ерда ҳалок бўлган эмиш⁵.

Ундан ташқари, Тусий Ибн Аъробийнинг бу асаридан халқ масал қилиб тўқиганлиги ҳақида шундай дейди: «Масалда Саломон ва унинг дўсти Ибсолнинг асирликдан қутулганлиги зикр қилинади. Лекин мен бу масални эслай олмайман. Аъробийнинг юқорида айтилган китобидан у қиссани мутолаа қилиш ҳам менга муяссар бўлмади. Мен эшитган йўсиндаги қисса бу ердаги мақсадимизга тўғри келмайди ҳам. Лекин у қиссадаги ўша икки исмнинг арабларнинг нодир ҳикояларида борлигидан далолат беради⁶.

Биз ҳам Ибн Аъробийнинг бу асарини кўришга муваффақ бўлолмаганимиз сабабли, Тусий фикрларини келтириш билан кифояландик.

Хунайн ибн Исҳоқнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси». Маълум бўлишича, Хунайн ибн Исҳоқ (809—873)

³ Қаранг: Тусий, Ўша асар, 361—369-бетлар.

⁴ Тусий, Ўша асар, 365-бет.

⁵ Тусий, Юқоридаги асар, ўша бет.

⁶ Тусий, Юқоридаги асар, ўша бет.

бу қиссани юнончадан арабчага таржима қилган. Қиссанинг юнонча оригинали мавжудлиги маълум эмас. Шу сабабдан бўлса керакки, бу қисса бутунлай Ҳунайн ибн Исҳоқ номи билан боғлиқдир⁷.

Бу қиссанинг Ибн Сино қиссаси билан, Ибн Сино қиссасининг эса бу билан тематик ва сюжет жиҳатидан ҳам ҳеч қандай алоқаси йўқ. Буни Насруддин Тусий ҳам айтиб ўтган⁸.

Унинг қисқача мазмуни шундай:

Қадим замонларда Хирақл ўғли Ҳурмонус⁹ Суфастикий Рум, Юнон ва Миср ўлкаларининг подшоҳи бўлган. Бу подшоҳнинг Ақлиқулос¹⁰ деган донишманд ҳакими бўлган. Ҳурмонус мана шу ҳаким орқали бутун ер юзини қўлга киритган бўлади.

Бир куни Ҳурмонус ўз ҳакимига ўзининг боласизлигидан шикоят қилади. Шоҳ хотинларга рўйхуш бериб қарамайдиган, улар билан муносабатда бўлишни ёмон кўрадиган бўлган. Шунинг учун ҳам у уйланмаган ва уйланишни табиатни пастликка элтиш деб билган. Ҳаким бир чора қилиб, онасиз бола пайдо қилади. Боланинг отини Саломон қўйишади, унга Ибсол деган эмизадиган хотин келтиришади. Бу аёл Саломонни эмизиб, тарбиялай бошлайди. Бола сутдан чиққандан кейин шоҳ

⁷ Ҳунайн ибн Исҳоқ, Қиссату Саломон ва Ибсол, Ушбу китобга қаранг: *تسع رسائل في الحكمة والطبوعات تاليف الشيخ الرئيس ابي علي الحسين بن عبدالله بن سينا و في اخرها قصة سلمان وابسال ترجمة حنين بن اسحاق العبادي من اللغة اليونانية، القاهرة ١٩٠٧ ص ١٥٨ — ١٦٨*

⁸ Н. Тусий, Ўша асар, 366-бет.

⁹ Корбен бу асарни рамзий роман, деб олади. У Ҳурмонус исмини ҳам тўқима, афсонавий ном, дейди. У эса Р. Краусга ҳавола қилиб, Ҳермоюс — *هرمايوس* деб ўқишни тавсия қилади Чунки Ҳермоюс машҳур исм бўлиб, Ҳермеснинг ўғли деб юритилади. Бу ҳам афсонавий исм — Ҳермосни ўзгача тазоҳири деб олинади. Ўрта асрларда араблар йирик аҳромларни Ҳермес ва Ҳермоюс мақбаралари деб ўйлаганлар. Хирақл исми (Геракль) юнон шоҳига бўлган ҳурмат юзасидан олинган бўлса керак. (Қаранг: Корбен, 241—242-бетлар).

¹⁰ К. Чайкин Ҳурмонусни „Гарманус“, Хирақл (Геракль)ни „Гаркел“, Ақлиқулосни, „Ақликола“ деб олади (Восток, II тўплам, М., 1935, 426-бет). Корбен Ақлиқулосни „Ақликола“ исмининг бузилган формаси дейди (Қаранг: Корбен, Юқоридаги асар, 244-бет).

болани энагадан ажратмоқчи бўлади, лекин бола кўнмай, йиғлагани сабабли, то балоғатга етгунча уларни бирга қўяди. Саломон балоғатга етгач, энага унга севилишга ҳаракат қилади ва ниҳоят Саломон уни севиб қолади. Кеча-ю кундуз у хотин билан бўлавериб, шоҳ олдига бормай ҳам қўяди. Шоҳ ўглини олдига чақириб, хотинлар билан яқинлашмаслигини айтади.

Лекин Саломон шоҳнинг гапига қулоқ солмайди. Бор гапларни Ибсолга келиб айтади, иккови яна айшишрат билан бўлади. Бундан ғазабланган шоҳ Ибсолни ўлдириб, ундан қутулмоқчи бўлади. Буни улар эшитиб қолиб, Мағриб денгизининг нариги томонига қочиб кетишади.

Подшоҳнинг «Ойнаи жаҳон» ва тилладан ишланган найи бўлади. Бу найга тилсим ишланган бўлиб, унинг ёрдамида у бутун иқлимларни кузатиб турар экан. Подшоҳ қайси бир иқлимни кузатса, ўша иқлимдагилар ҳам шоҳнинг кузатаётганини билиб тураркан. Кимга азоб бермоқчи бўлса, найга озгина кул қўйиб пуфласа, ўша иқлимнинг ҳам маълум жойи, азобланиши керак бўлган одам куйиб кетар экан.

Шоҳ ўша «ойнаи жаҳон»ни Саломонлар қочиб кетган жойга тўғрилаб, қараб боққан эди, унинг иккаловини кўрди. Улар жуда абгор, аянч аҳволда бўлади. Шоҳнинг уларга раҳми келиб, унча-мунча егулик элтиб бердиртиради. Кейин уларнинг икковини бир-бирига етиша олмайдиган қилиб қўяди. Бу аҳволда улар яна қийналадилар; улар бир-бирларини кўриб турардилар-у, лекин етиша олмасдилар. Бу кулфатларнинг шоҳ ғазабидан бўлаётганини Саломон сезади. Ниҳоят у узр сўраб шоҳ даргоҳига келади.

Шоҳ ўглига, сен бу бузуқ Ибсол билан суҳбатдош экансан, подшоҳлик тахтига ўтиролмайсан, бу аҳволда мақсадга етишишинг қийин дейди ва уларни қийин аҳволга солиб қўяди. Улар бу қийноқларни кўришиб, бир-бирларининг қўлларини тутишганларича, ташқарига чиқиб кетишади ва тўппа-тўғри бориб, ўзларини денгизга ташлашади. Шоҳ одамлари бориб, Саломонни сувдан соғсаломат қутқаришади. Лекин Ибсол денгизда ғарқ бўлиб ўлади.

Ибсолнинг ғарқ бўлганини эшитган Саломон қайғуравериб жинни бўлишга яқинлашади. Шунда шоҳ ўз ҳакими — Ақлиқулосга, ўғлимни йўлга солгин, йўқса ҳалок

бўлади, дейди. Ҳаким бунинг тадбиринга киришади. Саломонни чақириб, менинг айтганларимни қилсанг, Ибсолга етишасан, дейди. Саломон кўнади ва улар Сориқун гори-га боришиб, у ерда қирқ кун узлатда риёзат чекишади. Саломон аввал Ибсолнинг суратини кўрадиган бўлади. Кейин Зухро¹¹ суратини кўради. Саломон Зухрони шундай қаттиқ севиб қоладики, ҳатто унинг бу севгиси олдида Ибсолга бўлган муҳаббати унутилади. Шу йўсинда у муҳаббат кудуратидан тозаланиб, тахтга ўтиради.

Қисса сўнггида Саломоннинг тилидан «Илм ва мулкни олий ва комил зотлардан ўрган, чунки нуқсонлилар сенга нуқсондан бўлак ҳеч нарсани бера олмайди», деган ҳикматли сўз келтирилган.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси». Утган замонда Саломон деган кишининг¹² Ибсол деган укаси бўлади. Ака укасини ўз қўлида тарбиялай бошлайди. Бола жуда ўқимишли ва одобли бўлиб, ҳам келишган, ҳам жуда чиройли бўлади. Балоғатга етгач, янгаси уни яхши кўриб қолади. Буни сезган Ибсол ўзини четга тортиб юради¹³. Хотин ҳам Ибсолнинг четланиб юришини пайқаб, яқинлашишга йўл ахтара бошлайди. У эри Саломонга, уканг олижаноб, хуштаб, хуш хулқ бола бўлибди. У болаларимизга илм-одоб ўргатсин, дейди. Саломон ўз хотини илтимосини қабул қилиб, Ибсолга янгаси айтгандай қилишни уқтиради. Лекин Ибсол янгасининг олдида боришга кўнмайди. Бунда бир ёмонлик борлигини пайқаб қолади. Кейин акаси насиҳат қилиб, боришга ундайди.

¹¹ Зухро (Венера) гўзаллик тангрисидир. Унинг макони учинчи осмон эмиш. Айтишларича, у ўз музыкаси билан ёритгичлар тўдасини кузатиб юрар эмиш. Бошқа бир афсона бўйича, Зухро Хорут ва Морут деган икки фаришта севиб қолган хотин эмиш. Хотин улар олдида тангрининг инсонларга номаълум бўлган махфий исмини айтишни қўярмиш, улар хотинга сирни айтгач, осмонга кўтарилиб, у ерда қабул қилиниб, ўша ерда қолиб кетган эмиш (*Қаранг*: Фиёсиддин Муҳаммад Жалоуддин, Фиёс ул-луғат, Қанпур, 1323/1905, 251–252-бетлар. *Яна қаранг*: К. Чайкин, Восток, изоҳлар, 487-бет).

¹² Саломон шоҳ бўлади, лекин автор буни асар аввалида эслатмайди. Шоҳлик баҳонаси керак бўлмагандагина — ўртароқда эслатиб кетади.

¹³ Ибсол бошқа жой, бошқа уйда турган бўлиши керак. Асарда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди. Фараз қилиб тушунилади. Жумлаларнинг сиқик тузилиши араб классик адабиётига хосдир.

Ибсол чор-ночор янгаси олдига боради. Унинг хона-сига кирса, у Ибсолга ҳар хил қимматбаҳо ипак кийим-лар кийдиради. Бир қанча вақтдан кейин хотин Ибсолга муҳаббат изҳор қилади.

Ибсол ҳайрон бўлиб, нима қилишини билмай, боши қотади. Хотин талабига бўйсунмаса, у макр-ҳийла билан бир нарса қилиб қўйиши мумкин; рози бўлса, акаси ва виждони олдида ёмон иш қилиб қўйган бўлади. Боши гаранг бўлиб, уйга кириб-чиқиб юради. Хотин энди жим туролмайди. Ҳатто у Ибсол бўйнига қўл ташлайди, лекин Ибсол уни қаттиқ жеркиб беради. Хотин бўлса Ибсолга катта-катта қасамлар ичиб, мен сени синаб кўрмоқчи эдим, холос. Билсам, сен анча дуруст, ахлоқли бола экансан, бундан кейин мен энди, ҳеч бундай қилмайман, дейди.

Хотин бу йўл билан ўз ниятига эриша олмагач, бошқа йўл қидира бошлайди; Ибсолни синглисига уйлантириш йўли билан мақсадига етмоқчи бўлади, бу ҳақда эрига маслаҳат қилади. Эри — Саломон таклифга кўнади.

Кейин хотин Ибсолга, синглим жуда уятчанг қиз, у сени кўрса уялади. Шу сабабдан сен унга кундузи — ёруғликда кўриниш берма; унинг олдига кирмоқчи бўлсанг, тим қоронғида кириб, ҳатто бир ойгача ундан бирон оғиз ҳам сўз сўрама, дейди.

Тўй ўтади. Лекин Ибсол хаёлидан қандайдир шубҳа — гумон кетмас эди. Кечқурун у қаллиғи олдига киради. Кирса, янгаси уятчан, деб мақтаган қиз Ибсолни қучоқлаб олиб, бағрига босяпти. Ибсол ҳайрон қолади. Уятчан қиз бундай қилмаслиги керак эди-ку, дейди ўзича.

Шу вақт булут босган осмонда бирдан чақмоқ чақнаб кетиб, Ибсолга қаршисидаги кимсанинг юзи кўринади. Қараса, уни қучоқлаб турган унинг қаллиғи эмас, балки янгаси экан. Ибсол нима қилишини билмай, хотин олдидан қочиб чиқиб кетади. Энди Ибсол янгасини ўзидан совушини ва унутишини ўйлаб, бу даргоҳдан кетмоқчи бўлади. Лекин у бўлиб ўтган воқеа ҳақида ҳеч кимга ҳеч нарса демайди. Акаси олдига бориб маслаҳатлашиб, урушга жўнайди. Ибсол зафар қозониб, сўнг юртига қайтиб келади.

Ибсол ўзича, янгам энди мени унутгандир, деб ўйлайди, лекин хотин ҳали ҳам Ибсолни унутмаган эди. Хотин

Ибсолнинг ғалаба билан қайтгани сабабли, уни табриклаш баҳонаси билан бағрига босмоқчи бўлади. Лекин Ибсол яқинлашмасликни сўрайди.

Кўп ўтмай Саломонларга Бобил¹⁴ томонидан душман чиқади. Уларга қарши курашиш учун Саломон аскар тўплаб, Ибсолни ўша томонга юборади.

Ибсолни йўлга солиб бўлмаслигига тамом ишонган янгаси ундан умидини узади ва баъзи лашкар бошлиқларига мол-дунё бериб, уларни қўлга олади. Кейин улардан Ибсолни ҳалок қилишни сўрайди. Улар хотиннинг найрангига сотилади ва Ибсолни жанг майдонида қолдириб, қочиб кетишади. Ибсол қаттиқ ярадор бўлади ва беҳуш бўлиб ётади. Шу пайт унинг тепасига боласини йўқотган оқ кийик бориб қолади ва уни эмизади¹⁵. Ибсол ҳушига келиб, дуч келган кишидан бўлган воқеани сўрайди. Улардан воқеани эшитиб ачинади. Ниҳоят, ўз юртига жўнаб, унга етиб келади. Кейин душманга қарши жангга отланиб, улар улуғини асир олади. Ибсол Бобил ерларини яна эгаллаб уйига қайтса, акасининг хотини уни ҳали ҳам унутмаган бўлади. Хотин ўз сирининг ошкор бўлишидан яна ҳам баттар қўрқиб, Ибсолни йўқ қилишга чора ахтара бошлайди. У икки ошхона хизматчисини қўлга олиб, Ибсолга заҳар солинган овқат бердиради. Ибсол ўлади. Бир қанча вақт ўтгач, бу воқеа Саломонга

¹⁴ *Бобил* — Вавилония.

¹⁵ Кийикнинг одам боласини эмизиши Ибн Синодан анча кейин ўтган Ибн Туфайлнинг „Ҳайй ибн Яқзон“ асарида ҳам бор. Лекин унда сюжет тамомила бошқача. Бир шоҳнинг синглиси бўлади. Шоҳ синглисига ҳеч кимни эб билмай, эрга чиқишига тўсқинлик қилиб келади. Лекин синглиси Яқзон деган йигитни севган бўлади. Қиз шу йигитга яширинча эрга чиқади. Кейин ундан ҳомилдор бўлиб, бир ўғил бола туғади. Сири очилиб қолиб акаси жазоламасин учун болани бир сандиқчага солади ва яхшилаб михлаб дарёга ташлайди. Кейин дарё оқими сандиқни бир қирғоққа чиқариб ташлайди, сандиқча михлари чиқиб, оғзи очилиб қолган бўлади. Бола йиғлайди. Буни бир боласини йўқотган кийик эшитиб қолиб, ўз боласи деб гумон қилиб келади ва меҳри келиб эмиза бошлайди. Бола шу кийик боқувида қолиб кетади. Ибн Туфайл ўз асарини Ибн Синодан илҳомланиб ёзган. Одамни кийик келиб эмизишини Ибн Туфайл Ибн Синодан олган.

(*Қаранг:* Ибн Туфайл, Ҳайй ибн Яқзон, Қоҳира, 1882; *Яна қаранг:* Роман о Хайе сыне Бодрствующего, Перевод с арабского на русский язык И. Кузмина, под редакцией И. Крачковского, С. Петербург, 1920, стр. 37—38 (Бундан кейин М. Кузмин, Роман, деб берилади).

маълум бўлади. Кейин Саломон хотин ва икки ошхона хизматчисини, улар укасини нима билан заҳарлаб ўлдирган бўлсалар, уларга ҳам шу нарсани ичириб, ўша таҳлитда ўлдиради.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссасининг мазмуни ана шулардан иборат. Бундан кейин унинг «Юсуф қиссаси» бошланади¹⁶.

Ибн Туфайлнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси». Ибн Туфайл (1110—1186) ўзининг «Ҳайй ибн Яқзон» асарига ҳам Саломон ва Ибсол қиссасини ёзади¹⁷. Унинг қисқача мазмуни шундай:

¹⁶ Қаранг: Хутба ат-таслия, ЎзФАШИ китоб фонди, № 2385, 13-бет.

¹⁷ Ибн Туфайлнинг бу асарини русчага таржима қилган И. Кузмин фикрича, Ибн Туфайл бу исмларни гарчи Ибн Синодан олган бўлса ҳам, исмларнинг жарангос бўлишигина авторни буларни танлашга жалб қилган. (Қаранг: И б н Т у ф а й л, Русча таъжимаси, 17-бет; яна ўша асарнинг 5-бетидаги изоҳга қаранг). Ибн Туфайлда бу исм Асол **أسال** деб олинган. Ибн Туфайл айтади: **فانا واصفى لك قصة حى بن يقظانو ايسال وسلامان الذى سماهم شيخ ابو على**

„Мен сенга „Ҳайй ибн Яқзон“, „Ибсол ва Саломон“ қиссасини айтиб бераман. Бу қиссаларни Шайх Абу Али (Ибн Сино) шундай атаган эди“ (Қаранг: И б н Т у ф а й л, „Ҳайй ибн Яқзон“, Қоҳира, 1882, 7-бет). Лекин қизиги шундаки, Ибн Туфайл бу ерда **ايسال** деб келтириб, шундай деб олганини исботлаб туриб, кейинроқ қиссани нақл қилганда **أسال** Асол деб кетади (Қаранг: И б н Т у ф а й л, Ўша асар, 39-бет). Балки бундаги бир нуқтада хато кетган бўлиши ҳам мумкин. Чунки, сўз бошида Ибн Туфайл бу исмларни Шайх, яъни Ибн Сино айтгандай олдим деб туриб, кейин ўзгача қилиб ўзгартириши мумкин эмас. Бунга ё котиб хатоси ё ношир хатоси деб қарамоқ керак. Борди-ю агар Ибн Туфайл ўз қаҳрамонлари номларини Ибн Синога қараганда ўзгартириброк олган бўлса керак, деган фикр туғилса, шунини унутмаслик керакки, бу номларни олишга Ибн Туфайл учун зарурат ҳам йўқ эди, ўз асарига истаган бошқа ном қўйса ҳам бўлаверар эди. Лекин у шундай қилмади. Ибн Синога ҳурматан, традицияга одатан, Шайх айтгандек ола қолди. Бу хатони Миср олими Аҳмад Амингина сезган ва у ўз нашрида бунини тўғрилаб бостирган. Қаранг: А х м а д А м и н, Юқоридаги асар, 121—126-бетлар. Ибн Туфайл келтирган „Саломон ва Асол“ ҳикоясига келсак, у ҳикоя ҳам сюжет линияси жиҳатидан Ибн Сино қиссасига ҳеч қандай даҳли йўқ. И, Кузмин эса ҳамма жойда **ايسال** деб ўқийди. Ҳатто Ибн Туфайлнинг Мисрда 1882 йилда чиққан асарининг биз юқорида арабчасини келтирган жойда ҳам **ايسال** деб келтирилган эди.

Саломон ва Ибсол иккови дўст бўлишган. Иккиси ҳам ўқимишли, анча-мунча масалаларда мулоҳаза юри-тадиган бўладилар. Ибсол чуқур ўйчан бўлиб, руҳий тушунчаларни билишга ва тушуниб бўлмайдиган нар-саларни ҳам изоҳлашга уринар экан.

Ибсолнинг узлатга чўккиси, якка ўзи бутун жамият-дан ажралиб яшагиси ва бу йўлда ўзининг олий мақса-ди — тангри билан махфий суҳбатлашишга эришгиси келарди. Саломон бўлса ўзгачароқ, анча равшан фикр-ли, ҳар бир кўрган нарсалари устида мустақил фикр юритиш ва кузатишга уринади. У, жамият билан яшаш-га тиришар, бундай аҳвол эса бўлмағур фикрлардан четлашишга имкон берарди; яккалик ва узлатга чўкиш-ни таққларди. Мана бу икки хил қараш дўстларни ви-долашишга олиб келади.

Ибсол об-ҳавоси яхши, ажойиб бир сермева орол ҳақида эшитиб қолади. У шу томонга бориб, у ерда тинч ва осойишта кун ўтказиб, ўзининг олий мақсадига эриш-моқчи бўлади. Бор-будини йиғиштириб, у шу томонга жўнайди. Саломон ўз юртида қолади. Ибсол бу оролда тинч ва осойишта яшай бошлайди ва ўз мақсадига эри-шади. У бу ерда яккаю-ягона инсон боласи бўлган Ҳайй ибн Яқзон билан учрашиб қолади. Сўнг Ибсол Ҳаййга тил ўргатади ва улар баҳамжиҳат яшайдилар. Улар бир-бирларининг ўтмишларини суриштиради. Ҳайй ибн Яқзон одамлар ҳақида эшитиб, улар орасига боришга, уларни кўришга қизиқиб қолади. Кейин улар йўловчи кемага тушиб, Ибсол ташлаб кетган ва Саломон бош-лиқ бўлиб қолган оролга келишади. Ҳайй ибн Яқзон бу орол аҳлига ҳикмат ва унинг сирларини ўргата бошлай-ди. Лекин унинг сўзини эшитганлар ундан узоқлаша-дилар. Халқни ўзича тўғри йўлга киритишга қанча урин-масин, халқ ундан шунча узоқлашарди. Ҳайй булардан бир иш чиқишидан умидини узади. Кейин Ҳайй ва Иб-сол халқни ўз ортларидан эргаштира олмасликларига ақллари етиб, барча билан хайрлашадилар ва келган оролларига жўнайдилар. Ҳаййга тақлид қилиши, унинг айтганларини бажо келтириши борасида Ибсол ҳам Ҳайй эришган даражага эришади ва ниҳоят, олий ма-

Лекин буни Кузмин ҳам таржимада „Асол“ أسال деб олаверган. (И. Кузмин, Роман, таржима, 34-бет).

қомга етган Ҳайй сингари у ҳам бу йўлга борлигини бағишлайди.

Ибн Туфайлнинг «Ҳайй ибн Яқзон»идаги Саломон ва Ибсол қиссасининг қисқача мазмуни мана шулардан иборат.

Абдураҳмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси». Ҳунайн ибн Исҳоқ қиссасидан кейин олимлар доирасига кўпроқ тарқалган асарлардан бири Абдураҳмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»дир¹⁸. Жомийнинг бу поэмаси бир неча ғарб тилларига таржима қилинган¹⁹. Поэманинг сюжети, асосан, Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодийнинг шу номдаги қиссасидан олинган. Албатта, Жомий унинг баъзи жойларини ўзгартириб, бирмунча кенгайтирган. Унда Саломон характерига оид айрим деталларни, унинг ақл-заковоти, шеър ва музикадаги таланти, найза отиш ва чавгон ўйинларидаги маҳорати, ўта сахий ва одоблилиги батафсил баён қилинган. Ундан ташқари, Жомий асар мазмунидаги баъзи воқеаларни ўзича ўзгартирган. Масалан, Ҳунайнда шоҳ ўз ҳақимига боласизлигидан шикоят қилганида, ҳаким унга уйланишни маслаҳат берган, шоҳ эса унинг гапларини рад қилган эди. Жомийда эса бу қаҳрамонлар ўрин алмашган; унда шоҳ уйланаман деса, ҳаким уйланишнинг ёмонлигини тушунтириб, шоҳни бундан қайтаради.

Жомийнинг Ҳунайн вариантидан ўзгартирган яна бир жойи шуки, Ҳунайн қиссаси охирида Саломон билан Ибсол ўзларини сувга ташлар эди. Сувда Ибсол ғарқ бўлиб, Саломон омон қолар эди. Жомий қиссасида эса, Саломон билан Ибсол ўзларини чўлда гулханга ташлашади. Ибсол оловда куйиб ўлади, Саломон омон қолади. Шундай қилиб, юқорида айтилганлардан ташқари, мазмунга даҳли бўлмаган баъзи бир қўшма деталларни ҳисобга олмаганда, Жомий билан Ҳунайн қиссасининг сюжетида деярлик фарқ йўқ.

¹⁸ Абдураҳмон Жомийнинг бу қиссаси Тошкентда 1914 йилда литография усулида босилган. „Ҳафт авранг“ ичида, 149—175-бетлар. *Яна қаранг:* Жомий, Интиҳобот аз асарҳо, Душанба, 1956, 281—299-бетлар; Абдураҳмон Жомий, Осори Мунтахаб, Жилди сеюм, Нашриёти „Ирфон“, Душанба, 1964 93—189-бетлар.

¹⁹ А. Жомий, Саломон ва Ибсол, Инглизчага Forbe Folconer таржимаси, Лондон. 1850, Fitz Gerald, 1, 1879. Французчага Bricteux, Париж, 1911.

Ереванда «Абу Али ибн Сино ва жаҳон адабиёти» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлаган А. О. Шахсуварян Жомий билан Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаларини фарқ қилмайди. Унинг фикрича, Ибн Синонинг Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида сақланаётган «Саломон ва Ибсол» асариди Саломоннинг оловда куйиб ўлган ўз энагаси Асал (?)га бўлган муҳаббати баён қилинади²⁰. Бу ҳол Жомий асарининг машҳурлигини кўрсатиш билан бирга, Ибн Сино қиссасининг маълум бўлмаганлигини ва шу борада олимлар ўртасида бу асар ҳақида нотўғри тасаввур борлигини билдиради.

Абдурахмон Жомий поэмаси охирида ўзи келтирган қаҳрамонларнинг ҳар бири орқали айтмоқчи бўлган мақсадларига тўхтаб ўтади. Жомийдан сўнг унинг бу асарига озарбайжон шоири Абдибей Шерозий назира ёзган. Маълум бўлишича, Абдибей ҳам ўз назира — поэмасини шу ном билан атаб, Жомий ёзган вазнда (рамали мусаддаси солими мақсур), Навидий тахаллуси билан битган. Мутахассисларнинг кўрсатишича, Абдибей поэмаси сюжет жиҳатидан Жомий қиссасидан деярлик фарқ қилмайди²¹.

«Ҳикояи Саломон ва Ибсол». Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти китоб фондида ҳеч кимнинг номи билан боғлиқ бўлмаган «Саломон ва Ибсол ҳикояси» номли асар сақланмоқда²². Бу ҳикоя форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, сюжети асосан Ҳунайн қиссасидан олингандир. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси шарқ қўлёзмалар тўпламининг II томида ҳам бу версия Жомий поэмаси сюжетига асос бўлган, дейилади. Каталогда тавсиф қилинишича, бу асар XVII асарга оид²³. Ҳикояда

²⁰ А. О. Шахсуварян, Автореферат, 11-бет.

²¹ Бу ҳақда қаранг: А. Раҳимов, Жомий дар Озарбайжон, «Ҳақиқати Ўзбекистон» газетаси, 1964 йил 18 декабрь.

²² Қўлёзма мажмуадан иборат. Аввалги варақда кимдир **جامع العلوم** деб қўйган. Биз айтган қисса — ҳикоя 194^а—205 варақларда. ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 415/IX сақланмоқда.

²³ Бу ҳақда қаранг: «Собрание Восточных рукописей АН УзССР», Т. II, Ташкент, 1954, стр. 416, Э. Бертельс Жомий ўз поэмасига Тусий келтирган биринчи нақлни асос қилиб олган

Саломон — подшоҳнинг ўғли, Ибсол²⁴ — вазирнинг қизи бўлади. Сайил вақтида Саломон Ибсолни кўриб, севиб қолади. Кейин у Ибсолга уйланмоқчи бўлиб, отасига бориб маслаҳат солади. Отаси унга қаршилик қилиб, Ибсолга уйланишга рухсат бермайди. Мамлакатда Ибсолдан ташқари истаган қизга уйлансанг, марҳамат, лекин Ибсолга уйланишнинг мумкин эмас, дейди отаси. Шоҳ нега бундай қаршилик кўрсатапти, буни ҳикояда англаш қийин. Бу эҳтимол Ҳунайн қиссасининг ўзгарганроғи бўлиб, уйланишга аввалги қисса сюжети йўл бермаслиги, яъни Ибсолнинг Саломонга она бўлганлигидандир. Бўлмаса, вазир қизи — Ибсолнинг ёмон сифатлари айтилмай туриб, Саломоннинг унга уйланишга йўл қўймаслиги ҳикоя доирасига сиғмайди. Ниҳоят, Саломон қаттиқ туриб олгач, шоҳ рози бўлади, лекин тўй куни шоҳ буйруғи билан Ибсол ўлдирилади. Бундан Саломон қаттиқ бегоҳат бўлиб, аҳволи оғирлашганида, чор-ночор Ҳаким Ҳурмонус²⁵ ёрдами билан вазир қизи — Ибсол тирилтирилади ва тўй қилиб, уни Саломонга олиб берилади.

«Қиссайи Саломон ва Ибсол». Бу қисса ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги 2650 инвентарь номерли мажмуаси ичида сақланмоқда. Қисса мажмуанинг учинчи қисмини ташкил қилади (836—966 борақлар). Қисса форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, сўнгги қисми йўқ. «Ҳикояи Саломон ва Ибсол»га ўхшайди²⁶, унинг асл манбаи ҳам Ҳунайн ибн Исҳоқнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» дан олинган бўлиши мумкин. Ундаги исмлар ва ҳарам қурилиши ҳақидаги мулоҳазалар шундан далолат беради. Воқеа шундай бўлади: Миср подшоси — Малик Муҳрон (*مهران*) бир кун ойнага қараб ўзидан насл қолмаётганига ачиниб, ўз ҳакими Ҳурмонусга ҳасрат қилади, ҳаким уни уйланишга даъват қилади, у рад этиб, ёшлик пайтимда уйланмаган

бўлиши керак, деган фикрни ўртага ташлаган эди (*Қаранг*: Е. Э. Бертельс, Джами, Душанба, 1949, стр. 162).

²⁴ Бу қўлёзма — асарда бу исм *ابصال* шаклида ёзилиб, бир неча жойида „Алиф“га касра қўйилган.

²⁵ Ҳунайнда ҳам ҳаким — Ҳурмонус.

²⁶ Бунда ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 415-инвентарь номерли қўлёзма ичидаги ҳикоя назарда тутилган.

эдим, келиб-келиб энди хотин олиб ўзимни ифлос қилмайман, ҳикмат юзасидан ўғил тайёрлаб берсанг, унда майли эди, дейди. Ҳақим рози бўлиб, кўзагарга одам шаклидаги кўза тайёрлатишни, кейин уни сояда қуритишни айтиб, бир неча хил дори-дармонларни ёзиб шоҳга беради ва: «Қолибнинг лойи хамир ҳолига келгач, мана бу дорини аралаштиришсин, сўнг қолибни қуритиб, ҳузуримга олиб келишсин», дейди. Шоҳ одамларни ишга буюради. Бир йил деганда қолиб лойи қуритилиб келтирилади ва ундан бола тайёрланади, унинг отини Саломон қўйишади.

Бир кун Саломон Нил дарёси бўйлаб кемада овга чиққанида рўпарадан кема чиқиб, унда қизлар даврасида ўтирган гўзал бир қизни кўриб қолади. Саломон уни кўриб ҳушидан кетади, ҳушига келиб қараса, кема аллақачон сузиб кетган бўлади. Одамлардан сўраб билса, у вазир қизи Ибсол²⁷ экан. Шу билан у отасига арз-ҳол қилиб, воқеани айтади. Отаси мен шунча ёшга кирган бўлсам-да, хотинларга меҳр қўймай ўтдим, сен ҳам менга ўхшаб хотинларга илтифот қилмагин, дейди. Саломон отасининг насиҳатига кирмайди, шоҳ норози бўлади, ҳақим маслаҳати билан тўй қилиб, Саломонни Ибсолга уйлантирмоқчи ва тўй кечаси Ибсолни Саломон кўз ўнгида ҳалок қилмоқчи бўлишади²⁸. Кейин тўйга атаб қаср тайёрлашади, ҳақим тилсим қилиб бир нарсани ёзиб шоҳга беради ва келин-куёв ёнма-ён ўтирганида тилсимни кўзага солиб қаср устидан қуяди, сўнг тилсим натижасида Ибсол ўзини Нил дарёсига ташлайди, буни кўриб Саломон ҳам ўзини сувга ташлайди, хизматкорлар уни қутқариб қолишади. Бунинг натижасида Саломон кўп қайғурганидан ҳақим Ибсолни тирилтириш тадбирини амалга оширади ва Саломон ўз севганига етади.

²⁷ Қўлёзмада бу исм баъзан *اوسال* шаклида ҳам ёзилган.

²⁸ ЎзФАШИ фонди, инв. № 2650, 87^б — 88^а варақлар.

ИБН СИНОНИНГ „САЛОМОН ВА ИБСОЛ ҚИССАСИ“

Олимнинг «Саломон ва Ибсол»¹ асари Шарқ ва Ғарб олимларига маълум бўлса ҳам, лекин «Юсуф қиссаси», юқорида айтганимиздек, кўпчилик олимларга деярли маълум бўлмай келди.

Ундан ташқари, Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асарининг тарқалиш тақдири ҳам «Юсуф қиссаси» тақдиридан дурустроқ бўлмаган, албатта. Чунки «Юсуф қиссасининг номи қанчалик номаълум бўлган бўлса, номи маълум «Саломон ва Ибсол қиссаси» ҳам шунчалик номаълум бўлиб келган. Бу иккала қисса тематикасининг бир-бирига узвий боғлиқлиги, унинг «Хутба ат-таслия» сифатида сақланиб қолишига сабаб бўлган, натижада, иккаласи бир асар сифатида бир хил саргузаштга

¹ „Ибсол“нинг асли ёзилиши **إبسال** дир. Баъзи олимлар „Абсол“ деб олиб ҳам келганлар. Лекин Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида сақланаётган 415-номерли „Ҳикояти Саломон ва Ибсол“ деган қўлёзмада (бу қўлёзма ҳақида қаранг: „Собрание Восточных рукописей АН УзССР“, Тошкент, 1954, т. II, 416-бет) ҳаракат қўйилиб „Ибсол“ деб ёзилган (Ҳатто бунда ҳамма жойда „син“ ҳарфи ўрнига „сод“, яъни **إبسال** шаклида ёзилган). Бу ҳолни кўрмоқчи бўлганлар шу қўлёзманнинг 198 „а“ ва „б“, 199 „б“ ва 201 „а“ варақларини кўришлари мумкин. Насруддин Тусий бўлса, бу сўзнинг феъл маъноларини бериб кетади. „Ибсол маҳрум қилиш дегандир, — дейди Тусий. Агар бирон кишини ҳалокатга ёки гаровга тутиб берилса „Абсалту фалонан“ — фалончини „фалокатга ёки гаровга тутиб бердим“, дейилади. „Басалту“ деган сўзда қамаш ва тийиш маънолари ҳам бор. „Басал“ бўшатиш, деган маънода ҳам келади“, дейди (Қаранг: Н. Тусий, 364-бет). Бундан ташқари, Ибн Сино асарлари ҳақида ёзилган библиографияда ҳам бу исм „Ибсол“ деб олинган (Қаранг: С. Мирзаев, Библиография 20-бет). Шу мулоҳазалар натижасида биз ҳам „алиф“га касра қўйишни маъқул кўриб, „Ибсол“ деб олдик.

дучор бўлган ва ниҳоят, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган мажмуага олдинма-кетин тушиб қолган².

Тусий «Ишорот» шарҳини тугатгандан кейин йигирма йил ўтгач, Ибн Сино қиссасига дуч келганини ёзади. Тусий ўзи кўрган бу асарини қисса деб ёзади, лекин уни хутба деб эсламайди³. Балки Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асари алоҳида қисса сифатида ҳам тарқалган бўлиши мумкин. Шу сабабдан «Саломон ва Ибсол» номи Тусийда зикр қилинса ҳам «Юсуф қиссаси» бутунлай тилга олинмайди.

Бу иккала қиссанинг Тошкентдан ташқари яна қайси шаҳарларда мавжудлиги ҳозиргача маълум эмас. Сўнгги вақтларда бу иккала қисса ҳақидаги хабарлар ҳам Тошкентдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган ягона қўлёзмага ҳавола қилинади.

* * *

Ибн Сино ўзининг «Саломон ва Ибсол» қиссасига катта эътибор берган. У умрининг сўнгги даврида ёзган «Ишорот» номли асарида ўқувчига тўғридан-тўғри муурожаат қилиб, «Агар қулоғингга чалинган ва эшитганларинг орасида «Саломон ва Ибсол» қиссаси сенга ёқиб қолса, сен шуни билгинки, сен агар *ирфон* аҳлдан бўлсанг, Саломон сенинг ўзинг учун тўқилган масал; Ибсол *маърифатдаги даражанг учун* тўқилган масалдир. Ундан кейин, агар кучинг етса, бу рамзни ечгин», дейди⁴.

Ибн Сино асарлари устида иш олиб борган баъзи олимлар унинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»га келгач, албатта бир оғиздан Ибн Сино бу асари сюжетини Хунайн ибн Исҳоқнинг (810-873) юнончадан арабчага қилган шу номли қиссаси таржимасидан олган, дейдилар.

² Мажмуа ар-расоил, ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 2385, 101—103 варақлар. Бу ҳақда қаранг: С. Мирзаев, Библиография, 19—20-бетлар.

³ Н. Тусий, 367-бет.

⁴ Ибн Сино, Китоб ал-Ишорот фи ал-мантиқ ва ал-ҳикмат, ЎзФАШИ китоб фонди, № 2213, 11^б варақ (ҳошияда).

Шарқшунос А. Кримский Абдурахмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол» поэмаси ҳақида гапириб, бу асар Ҳунайн ибн Исҳоқнинг юнончадан арабчага қилган таржимаи орқали маълум бўлиб, XI асрда Ибн Сино томонидан қайта ишланган, дейди⁵.

Ибн Туфайлнинг «Ҳайй ибн Яқзон» асарини русчага таржима қилган И. Кузмин китоб «Сўз боши»сида Саломон ва Ибсол исмларини Ибн Туфайл Ибн Синодан олган, лекин Ибн Сино бу исмларни ўзи топган эмас, бу унга Ҳунайн ибн Исҳоқнинг таржимасидан маълум бўлиб, қадимги юнон классик адабиётига бориб тақалади, дейди⁶. Бу ўринда И. Кузмин ҳам Ибн Сионинг «Саломон ва Ибсол» асари деганда Ҳунайн ибн Исҳоқнинг таржимасини назарда тутди. Буни Ибн Сино асаридаги Саломон билан унинг энагаси ўртасидаги севги қиссаси Ибн Туфайл асарига ҳеч қандай даҳли йўқ, деган жумлаларидан ҳам билиш қийин эмас⁷.

Абдурахмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол» поэмасини русчага таржима қилган К. Чайкин ҳам бу қисса юнончадан суриялик Ҳунайн ибн Исҳоқ томонидан арабчага таржима қилинган бўлиб, Ибн Сино уни қайта ишлаб «Ҳайй ибн Яқзон» сарлавҳали фалсафий рисола қилган⁸, деб ёзади. «Жомийнинг бу поэмаси, — деб ёзади К. Чайкин, — шак-шубҳасиз, Ибн Сино рисоласи билан боғлиқдир⁹.

Аслида эса Жомий қиссасининг Ибн Сино қиссаси билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Сюжет жиҳатидан ҳам мақсад жиҳатидан ҳам иккаласи икки хил асардир. Лекин Жомий сюжети Ҳунайн сюжетига ўхшаш. Чунки Жомий ўз асарига Ҳунайн сюжетини бир оз ўзгартириб-роқ асос қилиб олган эди.

Бундай чалкашликлар ҳатто шунга олиб келганки, Мисрда 1908 йили Ибн Сионинг «Тасъа расоил» (Тўққиз

⁵ А. К р и м с к и й, Истории Персии и ее литературы и дerviшеской теософии, М., 1914—1917, стр. 124.

⁶ И. К у з м и н, Роман, 16-бет.

⁷ И. К у з м и н, Юқоридаги асар, 16—17-бетлар.

⁸ К. Ч а й к и н, Нур-эд-дин Абд-ор-рахман Джами (Қаранг: „Восток“, II тўплам“, М.—Л., 1935, 426-бет).

⁹ К. Ч а й к и н, Ўша асар, 426-бет.

рисола) асари¹⁰ нашр қилинганда, унинг сўнггига Хунайн ибн Исҳоқнинг юнончадан таржима қилган «Саломон ва Ибсол қиссаси» ҳам илова қилинган. Кейин бу қисса сўнггида Саломон ва Ибсол образлари ҳақида биз юқорида келтирган Ибн Сино сўзларини келтириб, муаллифнинг «Ишорот» китобидаги сўзини¹¹ шу қиссага қарата айтган, дейди. Ҳатто Н. Тусий замонида ҳам бундай чалкашлик бўлган экан. Шу сабабдан Тусий ҳам бу масалага тўхтаб шундай деган эди:

Авом ҳақимлардан бири, Шайхнинг сўзини¹² шу қиссага (яъни Хунайн қиссасига — А. И.) қарата айтилганлигига нисбат беради. Масаланинг бундай қўйилиши қисса характериға алоқаси йўқ. Бу қисса унга тўғри келмайди»¹³.

«Чунки Шайх,— дейди давом этиб Тусий,— Ибсолдан Ирфондаги орифлар даражасини айтмоқчи бўлган. Лекин бу ердаги Ибсол эса, худди орифнинг ирфон ва камолиға тўсқинлик қилувчи шахсга мисол бўлади. Шу

تسع رسائل في الحكمة والطبيعات تاليف الشيخ
الرئيس ابو على الحسين بن عبدالله بن سينا
وفى اخرها قصة سلامان وابسال ترجمها من اليونانى
حنين بن اسحاق، الطبعة الاولى مصر ١٩٠٨
والى هذه القصة اشار الرئيس ابو على الحسين بن عبد¹¹
الله بن سينا فى كتابه الاشارات بقوله: «فاذا قرع
سمعك فيما يقرعه وسرد عليك فيما تسمعه قصة لسلامان
وابسال فاعلم ان سلامان مثل ضرب لك وان ابسال مثل
ضرب لسر جتك فرالعرفان ان كنت من اهله ثم حل
الرمزان اطلقت

(Қаранг: Ибн Сино, Тисъа расоил, Миср, 1907, 168—169-бетлар).

¹² Гап Ибн Синонинг юқорида келтирилган „Саломон ва Ибсол“ ҳақидаги сўзлари устида боради.

¹³ Н. Тусий, Юқоридаги асар, 366-бет.

сабабдан Шайх айтган фикрга бу қиссанинг (яъни Ҳунайн қиссасининг — А. И.) даҳли йўқ»¹⁴.

Тусий бу чалкашликларга тўхталиб ўтади. У бундай нотўғри фикр айтганларни қоралаб, уларнинг бундай дейилиши «Шайх мақсадини тушуна олмаганликларидан далолат беради»¹⁵, дейди. Шу сабабдан Тусий олимлардаги нотўғри тушунчани тўғрилаб қўйиш мақсадида Ибн Сино қиссасини қисқача баён қилади. «Ушбу шарҳни¹⁶ тугатганимдан йигирма йил ўтгандан сўнг менга иккинчи бир қисса учради. Бу қисса Ибн Синога мансуб бўлиб, у ишора қилган қисса худди шунинг ўзидир. Чунки Абу Убайд Жузжоний Шайх асарларининг феҳрестида унинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»ни ҳам келтириб, зикр қилган эди¹⁷.

Агар Тусий ўзининг «Шарҳ ул-Ишорот»ида Ҳунайн ибн Исҳоқ ва Ибн Сино қиссаларининг вариантларини бизга ёзиб қолдирмаганда эди, биз ҳам Тошкентдаги мавжуд қўлёзманинг Ибн Синога тегишлигига шубҳа қилган бўлардик. Чунки бу соҳада айtilган олимлар фикрининг деярлик ҳаммаси бир жойга бориб тақалган эди.

Ҳозирги вақтда бу асарнинг Тошкентдан бўлак ерда борлиги шубҳали бўлиб қолди. Буни гарчи машҳур немис олими Брокельман ўзининг «Араб адабиёти тарихи»да¹⁸ зикр қилган бўлса ҳам, у таянган манба—Британия музейидаги араб китоблари каталоги¹⁹ Ҳунайн қиссасига, Британия музейидаги араб қўлёзмалари каталоги эса²⁰ Ибн Сино қиссаси ҳақида гапирилган Тусий асарига ишора қилинади.

Марҳум шарқшунос Е. Э. Бертельс ҳам Тошкентдаги бор қўлёзamani аниқлашдан олдин, Ибн Синонинг бу асари бизга етиб келмаган, деб айтган эди²¹.

¹⁴ Н. Тусий, Ўша бет.

¹⁵ Н. Тусий, 367-бет.

¹⁶ Тусий бу ерда ўзининг „Ишорот“га ёзган шарҳи—„Шарҳ ал-Ишорот“ни назарда тутаяпти.

¹⁷ Н. Тусий, 367-бет.

¹⁸ Брокельман, 817-бет.

¹⁹ Catalogue of arabic books in the British muzeum by A. G. Ellis, London, 1894, vol. 1, p. 667.

²⁰ Supplement to the Catalogue of Arabic manuscripts in the British muzeum by Charles Rieu, London, 1894, p. 454. N. 723.

²¹ Е. Э. Бертельс, 82-бет. Бертельс 1937 йилда „Форс адабиёти тарихи курси“ асарида „Саломон ва Ибсол“ Ибн Сино-

Е. Э. Бертельс 1954 йилда Техронда Ибн Синонинг минг йиллик юбилейига бағишланган конференцияда «Ибн Синонинг рубоийлари» деган докладыда Жомий ўз поэмасининг сюжетини Ибн Синодан олган деб таъкидлайди.

Қизиғи шундаки,— дейди Бертельс,— Жомий ўзининг «Саломон ва Ибсол» деган назмий асарини Ибн Синодан олганини айтмайди. Ваҳолонки, ҳеч шак-шубҳасиз, Ибн Синонинг «Хутба ат-таслия» деб аталган асари Жомийнинг поэмасига асос бўлган. Лекин бу ерда таъкидлаб ўтиш керакки, Жомий Ибн Сино ривоятини анча ўзгартириб баён қилган²².

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирган Брокельман, Ръё, Кримский, Чайкин каби бир қатор олимлар унинг бу асарини кўрмаганлар, улар асар ҳақидаги тўғри ё но-тўғри мавжуд фикрларга таяниб, ўз мулоҳазаларини айтиб кетаверганлар.

Ҳатто Мисрда чиқадиган «Котиб ал-мисрий» журналида босилган Аббос Аҳмаднинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» мақоласида²³ ҳам Ибн Сино асари устида гапириб, Ҳунайн билан Тусий асарларидаги гапдан нарига ўта олмаган²⁴. Чунки ўтишга асос ҳам, таянч манба ҳам йўқ эди.

Аббос Аҳмад бу соҳадаги фикр ва мулоҳазаларни анча мутолаа қилган ва ниҳоят, бу асар Ибн Сино ижод

нинг мистик поэмаси бўлиб, ундаги иштирокчилар юнон шоҳи ва унинг онаси, ҳамда эмизган энагасини севиб қолган ўғлидир. Шоҳ иккаласини пок бўлиши учун оловга ташлатади; энага куйиб кетади, ўғли пок бўлади деган эди (*Қаранг:* Е. Э. Бертельс, Курс истории персидской литературы, М., IV, ЛИФЛИ, 1937, стр. 261).

²² Е. Э. Бертельс, Рубоийи Ибн Сино, Жашномаи Ибн Сино, II том, Техрон, 1954, 18-бет (Бунда Бертельснинг Ибн Сино асарини „Хутбат ат-таслия“ дегани қизиқ. Бу ном Ибн Синонинг Ташкентда сақланаётган асари номидир. Лекин Бертельс айтаётган фикр бу номдаги мазмунга тўғри келмайди. Эҳтимол, Бертельс бу номни Е. Э. Шмидтнинг берган хабарига кўра, асарни ўқимасдан ёзган бўлса керак (*Қаранг:* Е. Э. Бертельс, 82-бет).

²³ Аббос Аҳмад, Қиссат Саломон ва Ибсол ли аш-Шайх ар-Раис Абу Али ал-Ҳусайн бин Абдуллоҳ бин Сино, „Ал-котиб ал-Мисрий“ журнали, 4-том, 16-сон, 701—712-бетлар; 5-том, 17-сон, 141—151-бетлар (Бундан кейин, Аббос Аҳмад, деб олинади).

²⁴ Аббос Аҳмад, Юқоридаги асар, 4-том, 16-сонига қаралсин.

қилган йўсинда бизга етиб келмаган, балки Тусийнинг Ибн Сино асарига ёзган шарҳи орқалигина етиб келган²⁵, дейди.

Ибн Синонинг бу асарини биринчи марта С. Мирзаев ўз библиографиясида қайд қилиб, унда нима ҳақда баҳс қилишини қисқача баён қилади²⁶.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» номли қисса ёзгани ҳақида олимнинг ўзидан қолган ҳозирги мавжуд феҳрестларнинг ҳеч бирида ҳам эслатиб ўтилмайди. Йиллар, асрлар ўтиши билан тугал феҳрестлар қисқарган, қўлдан-қўлга ўтиб кўчирилган пайтларда бир неча асарлар, жумладан, «Саломон ва Ибсол» ёки «Хутба ат-таслия» тушиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Француз олими Ҳ. Корбен бу соҳани ўрганиб, Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» номли қисса ёзганлигига қуйидаги далиллар исбот бўла олади, дейди.

Биринчидан, дейди у, Жузжонийнинг Ибн Сино асарларига тузган рўйхатида бу асар номи ҳам берилган, иккинчидан, Насруддин Тусий бу асарни кўрган ва уни ўқиб шарҳлаган ва ниҳоят, учинчидан, Ибн Сино ўзининг «Қадр рисоласи»да бу номларни тилга олган²⁷.

Корбен Ибн Сино қиссасини Тусий ўз сўзи билан нақл қилганини кўриб, Шайх қиссаси Тусий келтирган вариантдан саккиз марта катта бўлса керак²⁸, деб таҳмин қилади.

Насруддин Тусий эса ўзининг «Шарҳ ал-Ишорот» асарида Ибн Синонинг шогирди Абу Убайд Жузжонийнинг ўз устози асарларига тузган рўйхат — феҳрестида «Саломон ва Ибсол қиссаси» номини кўрганини эслатиб ўтади²⁹. Бу феҳрестнинг тўла ҳолда бизгача етиб келма-

لم تصل إلينا هذه القصة كما وضعها الشيخ الرئيس²⁵

وانما وصلنا شرح الطوسي لها

Қаранг: Аббос Аҳмад, Ўша асар, 701-бет.

²⁶ С. Мирзаев, Библиография, 19—20-бетлар.

²⁷ Корбен, 259—260-бетлар.

²⁸ Корбен, Юқоридаги асар, 260-бет.

²⁹ Н. Тусий, Ўша асар, 365-бет. Лекин Раг А. А. Goucher бу исмлар на Жузжоний библиографиясида ва на „Мантиқ улмушриқийн“да учрайди, дейди. Наллино Goudhier га суяниб туриб, бу қисса Ибн Синога тегишли бўлса керак, дейди (Қаранг: Ibn i Sina, Livre des directives et Remarques — Kitab—al Isarat

ганининг натижаси бўлса керак, Ибн Синонинг бундай оригинал асар ёзганлигига иккиланишлар ҳам бўлган. Баъзилар Ибн Синонинг «Ишорот ва танбиҳоти»даги «Саломон ва Ибсол қиссаси»га қарата айтилган гапларини Ҳунайн ибн Исҳоқ қиссасига қарата айтилган гап³⁰ деб ҳам тахмин қилганлар. Бундай бўлиши мумкин эмас. Чунки Ибн Сино бу мазмундаги қиссага (яъни Ҳунайн қиссасига) ишора қилиб, «Сен агар ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг ўзинг учун тўқилган масал; Ибсол маърифатдаги даражанг учун тўқилган масал»³¹ деб айтмаган бўлар эди. Чунки бу қиссадаги қаҳрамон — Саломоннинг инсонни пастликка, инсонийлик даражасидан тубанликка элтаётганини кўра-била туриб, кишиларни унга эргашишга ундамас ва бу йўлга тарафдор ҳам бўлмас ҳамда «Агар кучинг етса, бу рамзни ечгин»³², деб масалани ўртага ташламас ҳам эди. Ундай ҳолда бу қисса Ибн Синонинг ўйлаган мақсадига тамомила зиддир. Олим ўзининг юқоридаги сўзларида ўз қаҳрамонини идеал қаҳрамон сифатида ўртага ташлайди. ➤

Ибн Сино, албатта, Ҳунайн қиссасини ўқиган бўлиши керак. Лекин олим масалани Ҳунайн кўйида қўйилишдан норози бўлди. Унингча, инсон тарбиясига фақат салбий образдан кўра, ижобий образларнинг таъсири кучлироқ ва натижалироқ кўринади. Салбий образ қадимдан бошлаб, ўзининг маълум йўналишига эга. Лекин ижобий образ салбийга қараганда анча суст ривожланади. Танқид қилиб, камчилиги кўрсатилган инсон ишининг акси қилинса, дуруст бўлишини пайқаш қийин эмас. Лекин то ҳозирги замонгача, кетидан инсонларни эргаштирадиган бир идеал қаҳрамон топиб, халққа тақдим қилиш салбийдан кўра кейинроқ қолиб келди. Ибн Сино ҳам ўз даврида бундай ҳолни тушунган ва натижада унинг олий мақсади маълум бир ижобий қаҳрамон топиб, ўзининг ахлоқий-тарбиявий ғояларини шу образ орқали талқин қилишга уринган. Шунинг учун ҳам у Ҳунайн ибн Исҳоқ қиссаси сюжетини олмай, балки халқ фольклоридаги бошқа бир қисса сюжетини ўз асарига

wal tanbihat — traduction abes in traduction en notes, Beyroust—Paris, 1951, p. 484).

³⁰ Ибн Сино, Тисъа расоил, 168-бет; Яна қаранг: Н. Тусий, Юқоридаги асар, 367-бет.

³¹ Ибн Сино, Китоб ал-Ишорот, 116-варақ.

³² Ибн Сино, Юқоридаги асар, ўша жойда.

асос қилиб олди. Ибн Синони бу хусусда Ҳунайн қиссасидан бошқа асар ёзишга ундаган омил ҳам шу ижобий образ эди.

Ибн Сино қиссасининг Ҳунайн асарига ўхшайдиган жойларидан бири шуки, Ҳунайнда бола улғайгач, уни эмизган хотин ўзини унга яхши кўрсатишга уриниб, унинг севгисига сазовор бўлади. Бу ерда хотин Саломонни, аввал ўз боласидай боқиб, катта қилиб, сўнг ошиқ-машуқ бўлиб қолади. Ибн Синода эса, янга қайнисини ёшлигидан тарбиялайди ва, охири, уни яхши кўриб қолади. Лекин Ибсол янга ишқ-муҳаббатининг ноўринлигини билади, доимо ўзини эҳтиёт тутиб, ножўя ҳаракатлардан четланиб юради, хотин домига илинмайди.

* * *

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асари қачон ва қаерда ёзилганлиги бизга аниқ маълум эмас. Миср олимларидан Аббос Аҳмад Ибн Сино бу асарини «Ҳайй ибн Яқзон»ни ёзган йилларида ёзган бўлса керак³³, деб тахмин қилади. Ибн Сино «Ҳайй ибн Яқзон» асарини Фаражон қалъасида тўрт ой қамалиб ётган пайтида ёзган³⁴. Бу эса 1021—1022 йилларга тўғри келади³⁵. Бу тахминларнинг қанчалик тўғри ва нотўғрилигидан қатъи назар, ҳар ҳолда Ибн Сино бу асарини умрининг охирида ёзган бўлиши керак.

Нима сабабдан Ибн Сино бу қиссани ёзган, унга қандай туртки бўлган, нега у ўз асарига «Саломон ва Ибсол» деб ном қўйди, бундай ном танлашдан кузатган мақсади нима эди — булар хусусида олимнинг аниқ бир кўрсатмасини учратмадик.

Олим ўзининг одамлар билан бўлган муносабатларида, касалларни даволаш жараёнида, албатта, бундай қиссани ёзишга ундаган воқеаларга дуч келган бўлиши мумкин. Аббос Аҳмад ҳатто бу қисса асосини Ибн Сино таржимаи ҳолидан қидиришни ўртага ташлайди³⁶.

³³ Аббос Аҳмад, *Уша асар*, 709-бет.

³⁴ Ризоқули Ҳидоят, *Мажма ал-фусаҳо*, Техрон, 1878, 68-бет. *Яна қаранг*: А. Якубовский, *Ибн Сина*, *Материалы научной сессии АН УзССР*, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины, Ташкент, 1953, стр. 26.

³⁵ А. Ю. Якубовский, *Уша асар*, 26-бет.

³⁶ Аббос Аҳмад, *Юқоридаги асар*, 710-бет.

Ундан ташқари, бу қиссасининг Юсуф саргузаштига ҳам ўхшаш жойлари бор.

Юсуфни Азизи Миср сотиб олиб, ўғил ўрнида тарбиялаши, уни хотини яхши кўриб қолиши, йигитнинг четланиб, ўзини олиб қочиб юриши — булар «Юсуф қиссаси» билан «Саломон ва Ибсол қиссаси»нинг бир-бирига бир оз ўхшашлигини кўрсатади.

Аббос Аҳмад Насруддин Тусийнинг «Шарҳ ал-Ишорот» асаридан Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»нинг қисқача мазмунини ўқиб кўриб, «Бизнингча, Тусийнинг тексти тўғри эмас³⁷, — Ибн Сино ўзининг бу қиссасини Қуръондаги «Юсуф қиссаси»дан илҳомланиб ёзган; Ибн Сино қиссасидаги янга — акасининг хотини Қуръонда келтирилган Юсуф воқеасидаги Азизи Миср хотинидир. Бу қиссадаги хотин ҳам «Саломон ва Ибсол қиссаси»даги янгага ўхшаб унга ёпишади. Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»да Ибсолга қарши чиққан ва урушда уни ярадор қилган аскарлар Юсуфнинг биродарларидир³⁸, дейди.

Ибн Сино бу асарини ниҳоятда сиқик, рамзий ҳатто баъзи ҳолларда Қуръон тилига хос оғир тилда ёзишга уринган. Чунки Қуръон тили араб адабиётида тенги йўқ фасоҳатли, нафис, бекитма маъноли, дарровгина фаҳм қабул қила олмайдиган, мулоҳаза билан тушуниладиган тил саналади.

Ибн Сино ўзининг «Саломон», «Яқзон», «Тайр» каби асарларида нафс ҳақидаги ўз қарашларини бермоқчи бўлган ва бу тўғридаги ғояларининг кенгроқ тарқалишига тарафдор ўлароқ шундай адабий формалардан фойдаланган. Чиндан ҳам булар бир томондан адабий асарлар қаторига кирса, иккинчи томондан, фалсафий қиссалар саналади. Қолаверса, Ибн Сино адабий воситалар билан маълум фалсафий қарашини нафс ҳақидаги тушунчаларини ёймоқчи бўлади. Масаланинг бу томони адабиётимизда дуруст ўрганилмаганлиги ва алоҳида тадқиқотни тақозо қилганлиги учун ҳозирча уни очиқ қолдирдик.

* * *

«Ҳайй ибн Яқзон» ва «Тайр» асарларида қисса биринчи шахс номидан олиб борилса, «Саломон ва Ибсол

³⁷ Аббос Аҳмад, Юқоридаги асар, 710-бет.

³⁸ Аббос Аҳмад, Ўша асар, 708—709-бетлар.

қиссаси»да учинчи шахс номидан олиб борилади. Қиссада бошдан-оёқ, асосан, тўртта образ — Ибсол, Саломон, унинг хотини ва қайни синглизиси иштирок этади. Шуниси қизиқки, муаллиф қиссада иккала хотин исмини ҳам келтирмайди.

Лекин бундан қатъи назар, Ибн Сино ижодида ўрта асрдан қолган адабий форма ва приёملарнинг бир тури сақланиб қолганлигини кўрамиз. Буларда Ибн Сино ҳаётдаги бир киши образини бир неча кишилар тимсолида беради. Бунда турмушдаги ҳар бир кишининг феъл-атвори, унинг кирдикорлари айрим образлар орқали очиб берилган.

Бир кишининг образини, ички дунёсини бир неча кишилар мисолида бериш Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» асарида жуда кенг ўрин олган. Унда муаллиф киши характерларини ҳар томонлама классификация қилади. Бу эса асар ғоясини тўғри тушунишга бирдан-бир тўғри йўл бўлиши мумкин.

Масалан, Саломон бир инсон бўлса, Ибсол шу инсоннинг маърифий-ақлий даражаси. Ибн Сино Ибсол образидаги хислатларни инсонларда кўрмоқчи бўлади, шунга одамларни даъват қилиб, уни улуглайди.

Ҳ. Корбен бу асар устида бир қур ишроқ³⁹ фалсафаси нуқтаи назаридан туриб фикр юргизади. Шунинг учун ҳам «Саломон ва Ибсол қиссаси» «Тайр» ва «Ҳайй ибн Яқзон» асарларининг давомидир⁴⁰, дейди.

Ибн Сино ўзининг «Қадр рисоласи»да Ибсолнинг одоблилиги ва покизалиги ҳақида ёзади. Унда шундай дейилади: «Ҳар ким ҳам тангри бурҳонини билиб, (ўзини сақлаган) Юсуфдек ўзини сақлай олмайди. Ваҳолонки, «У (яъни Юсуфни яхши кўрган хотиннинг) бунга, (яъни

³⁹ *Ишроқия фалсафасини* — нурланиш, зиёланиш, нурга етишиш — ҳикмати мушриқия ёки фалсафаи мушриқия деб аташади. Бундай нарсаларнинг ҳақиқатларини фаросат билан билиш ғояси илгари сурилади. Бу фалсафа тарафдорлари якка-якка ҳолда риёзат чекиб, ўз ботинлари — ички дунёларини ёритадилар. Бунда улар машшойлар (перипатетик)ларга зид ўлароқ, бир-бирларига бормай, якка-якка ҳолда тафаккур қилиб ишроқни — равшанлик, зиёлиликни кашф этиб, сўнгра бунини ўзларига касб этадилар. Шарқшунос олим Содиқ Мирзаевнинг фикрича, бу тахминан ваҳдати вужуд фалсафасига тўғри келади (*Қаранг: С. Мирзаев, Библиография, 12-бет*).

⁴⁰ Корбен, Юқоридаги асар, 262-бет.

Юсуфга) бунинг унга қизиқиши бор эди⁴¹. Лекин (шуни уқтириб ўтиш керакки), қора булут қоронғусида булутлар тизмаси Ибсолга хотин юзини кўрсатганида Ибсол ўзини тута олганидек ҳеч ким ўзини тута олмас⁴².

Бунда Ибн Сино Ибсолни Юсуфдан ҳам номусли, ориятли, соф демоқчи бўлади. Чунки Юсуфнинг Зулайҳога кўнгли, қизиқиши бор эди, лекин у пайғамбар зот бўлганидан, тангри унга бундай қилма, деб уқтирганидан кейингина Юсуф ўзини тияди, лекин Ибсол бундай эмас. Унинг ақл-заковати, номус-ори бунга йўл қўймайди. Ибсол шундай олижаноб инсон, демоқчи бўлади Ибн Сино.

Ибн Синонинг «Ишорат»ига шарҳ боғлаган Фахруддин Розий унинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» ҳақида айтганларини ўқиб ажабланади. «Бу ҳақда,— дейди Розий,— Шайх нима деган бўлса, унинг айтганлари тушуниб бўладиган нарсалардан эмас ва у орқали тўғри йўл топиш ҳам мумкин эмас, чунки унда ақлга тўғри келмайдиган нарсалар билан тўлган махсус сифатлар зикр қилинади»⁴³.

Розий фикрини давом эттириб, бу қисса ҳаммага маълум ва машҳур воқеалардан эмас, балки Шайх ўзининг маълум бир мақсадини кўзлаб ёзган нарса бўлса керак⁴⁴, дейди.

Розий Ибн Синонинг «Агар кучинг етса, бу рамзни ҳал қилгин»⁴⁵ дегани, тагсиз, бўлмағур нарсаларни билишга даъватидир⁴⁶ дейди. Агар,— дейди Розий,— Шайх ўз Саломони орқали Одам алайҳиссаломни, Ибсол орқали жаннатни айтмоқчи бўлса; одам билан нафси нотиқани⁴⁷, жаннат билан саодат даражасини айтмоқчи бўлса, дурустроқ бўлган бўларди. Бу ҳолда Ибн Сино мақсади, дейди Розий, одам буғдой еб, жаннатдан чиқарилиши, унинг истакка берилиб ўша асл даражасидан тушиб қолишига тўғри келган бўларди⁴⁸.

⁴¹ Қуръон, XII сура, XXV оят.

⁴² Меҳрен, Рисолалар, II, 5—6-бетлар.

⁴³ Н. Тусий, Ф. Розий, Шарҳ ал-Ишорот, Истанбул, 1907, 101-бет.

⁴⁴ Н. Тусий, Ф. Розий, Уша ерда.

⁴⁵ Ибн Сино, Ишорот, варақ II б.

⁴⁶ Н. Тусий, Ф. Розий, Юқоридаги асар, ўша жойда.

⁴⁷ Нафси нотиқанинг луғовий маъноси: «гапирувчи жон». Бу ерда инсонни айтмоқчи.

⁴⁸ Н. Тусий, Ф. Розий, Юқоридаги асар, ўша бет.

Розийнинг бу фикрларига Тусий қарши чиқади.

«Менимча,— дейди Тусий,— Шайх сўзи⁴⁹ ушбу икки исм зикр қилинадиган бир қисса борлигини ва у ўз ичига бир севувчининг ўз севганига аста-секин етишгани ҳақида сўз юритилишини билдиради. Шу етишиш сабаби билан севувчи ўз мақсадига эришади. Бу ҳолда Саломонни шу севувчи (яъни толиб) га, Ибсолни шу севилувчи (яъни матлуб) га татбиқ қилиш мумкин бўлади. Улар ўртасида юз берган воқеани эса, Ибн Синонинг ечишга буюрган рамзига татбиқ қилса бўлади»⁵⁰.

«Шундай бўлгач,— дейди Тусий,— Шайхнинг бу рамзни ечгин, дейиши тагсиз, бўлмагур нарсаларни билишга қилган даъвати бўлиб ҳам чиқмайди. Чунки рамзни ечиш ўша қиссани эшитишни талаб қилади.

Агар биз масалани шундай қилиб олган тақдиримизда,— дейди Тусий хулоса қилиб,— Шайхнинг бу рамзи ақл ўз-ўзича йўл топиб, тушуна оладиган нарсалардан бўлиб чиқади⁵¹. Тусий бундан кейин Саломон ва Ибсол номи билан юрган икки қиссани зикр қилиб, ўз фикрини исботлайди. Буларнинг бири Ҳунайн, иккинчиси Ибн Сино қиссасидир.

Менимча, Фахруддин Розий ҳам Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»ни кўрмаган ва ўқимаган бўлса керак. У Ҳунайн қиссасини ўқиб, уни Ибн Сино қиссаси деб билган бўлиши мумкин. Буни унинг, агар Саломон образидан Одам алайҳиссалом, Ибсолдан жаннат кўзда тутилса, унда энг тўғри ва яхши бўлган бўларди, деганидан ҳам билиш мумкин. Бунда Саломон Одам алайҳиссалом ролини, Ибсол жаннат ролини ўйнаган.

Одамнинг буғдойни еб, жаннатдан ҳайдалиш воқеаси (Ҳунайн қиссасидаги) Саломон ўз онаси — Ибсол билан бирга бўлиб, шоҳ (тангри) ғазабига учраш воқеасига тўғри келади. Ундан кейин Одам билан Ҳаввонинг анча вақт бир-бирига етишолмаслиги Саломон билан Ибсолнинг шоҳ ғазабидан сўнг Мағриб денгизининг нариги ёғида ҳам бир-бирига етиша олмаслигига тўғри келади.

⁴⁹ Ибн Синонинг Саломон ва Ибсол ҳақида „Ишорот“ асарида ёзган сўзини айтмоқчи.

⁵⁰ Н. Тусий, Ф. Розий, Уша асар, 101—102-бетлар.

⁵¹ Н. Тусий, Уша асар, ўша бет.

Эҳтимол, Розий шу жиҳатдан Ибн Синонинг бундай мавҳум асар ёзганига ажаблангандир.

* * *

Ибн Сино бу асарида ахлоқ масаласини кўтариб, бу жараёнда сарой муҳитини тасвирлаб, бу муҳитга ўз нафратини билдиради. Саломоннинг хотини шу муҳит намояндаси сифатида гавдалантирилади. У ўз ниятини амалга ошира олмагач, пул, мол-дунё бериб аскар бошлиқларини қўлга олади. Бу йўл билан ҳам муроди ҳосил бўлмагач, ошпазларни ишга солиб, Ибсолни ўлдиради. Бу ҳол саройларда бўлиб турадиган воқеаларнинг яққол намунасидир.

Ибн Синонинг бу асаридаги асосий сюжет линияси реал воқеаларга асосланган ва ҳаётийдир. ←

Хотиннинг Ибсолга ошиқлигини тасвирлаш орқали сарой муҳитини кўрсатиб, уларнинг ахлоқини фош қилади. Шу билан бирга, бундай ахлоққа қарама-қарши қилиб Ибсол ахлоқини олдинга суради. У енгилтак эмас, гўзалликка берилиб ҳавасларга ён босмайдиган, ўзини босиб олган, чуқур ўйчан, вазмин, ақлли инсон сифатида гавдалантирилади. У ўзининг ҳар бир фаолиятида ақлни ишлатиб иш тутади. Демак, бунга кишилар эргашса, тақлид қилишса бўлади, демоқчи адиб.

Ибн Сино бу асарида жамият учун, инсонлар учун энг зарур бўлган ахлоқ қоидаларининг бирини ҳал қилмоқчи бўлади.

Ибн Синонинг Ибсол образини Юсуф образидан устун қўйиши ҳам ажойибдир. Чунки Шарқда машҳур бўлган Юсуф ҳақидаги қиссаларда унинг ростгўйлиги, донолиги, хўжайинининг хотини унга ёпишганда ҳам ёмон йўлга юрмаганлиги кишиларни ҳайратда қолдириб келган. Лекин Ибн Синонинг биз юқорида келтирган сўзларидан маълумки, Юсуф ўз хоҳишича бу йўлдан қайтган эмас, балки пайғамбар зотидан бўлганлиги ва тангрининг бу йўлдан қайтишга қилган даъвати сабабли қайтган; тўғрироғи, тангрининг ўзи «юра кўрма хотиннинг йўлига, ахир сен учун уят-а, пайғамбар зотсан-а», деб унга шивирлаб қўйгани—шундай қилишга даъват қилган эди.

Ибсол асли табиатидан шундай софдил одам бўлган. Янгаси унинг қаллиғи ўрнига келиб ётиб, уни бағрига

олганда, ўз хотини эмаслигини билгач, у ердан чиқиб кетади, бу ишни у тангрининг даъватисиз бажаради. У тангрининг Юсуфга ваҳй қилганидек, «шипшиб қўйишига» муҳтож эмас, демоқчи бўлади Ибн Сино. Бу Ибн Сино ғояси учун ҳам, умуман, тарбия учун ҳам эътибор бериш зарур бўлган деталлардан биридир.

* * *

Қиссада ҳар бир образ аста-секин чуқурлаша ва ёрқинлаша боради.

Ибсол янгасининг ноҳўя ҳаракатини сезиб, уйдан чиқиб кетади. Бу Ибсолнинг янгадаги ёмон туйғуларни йўқотиш учун топган чораси эди. Лекин иш бу билан тугамайди. Ибсол акасининг «Ахир у сени ўз кўксига тарбиялади, сен бола эдинг, у сенга оналик кўзи билан қаради», деган гапларидан кейингина уйига қайтади. Бу билан Саломон Ибсолда янгасига нисбатан пайдо бўлган «ёмон тушунчага зарба беради. Бу ўринда Ибсол фақат уятчан йигит сифатидагина гавдаланади.

У янгаси олдига борганида янгаси Ибсолга уни севишини билдиради, бундан Ибсолнинг боши қотиб, нима қилишини билмай, гаранг бўлиб юради, бир неча кундан кейин хотин чидай олмай, Ибсол бўйнига қўлини ташлайди. Ибсол шунда хотинни жеркиб беради. Муаллиф бу хатти-ҳаракатлар орқали образни яна пиширтиб, ёрқинлаштиради. Бу қилиғидан дакки еган хотин тилёғламалик қилади, яъни мен сени синаб кўриш учун шундай қилган эдим, дейди. Хотин энди бундай қилмасликка қасам ичади. Ниҳоят, янгаси Ибсолга яқинлашиш учун ва ўз ниятини амалга ошириш мақсадида уни синг-лисига уйлантириб қўймоқчи бўлади. Тўйдан сўнг синг-лиси ўрнига ўзи кириб ётади. Бунини Ибсол сезиб қолиб, хотинни ташлаб чиқиб кетади. Бу билан Ибн Сино Ибсолдаги пок виждон ва инсоний хусусиятларни кўрсатиб берган. Ибсол жангдан қайтгач, хотин у билан кўришишни баҳона қилиб, уни қучоқламоқчи бўлади. Лекин у Ибсолнинг унга яқин келмаслиги ҳақидаги дўқини эшитиб тўхтаб қолади. Бу образнинг софлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмаслик учун авторнинг ишлатган деталдир. Ибсол ҳалок бўлади, лекин номус ва орини сақлаб қолади.

Асар охирида етук, пухта, анча қуюқлашган, туйғуларга ҳеч ҳам бўйсунмайдиган образ кўз ўнгимизда гавдаланади. Хотиннинг хатти-ҳаракатлари, ишлатган найрангларининг барбод бўлиши тўғрилиқ устидан эгриликнинг ҳукмрон бўлолмаслигини намоиш қилади.

Ибн Сино пейзаж ва табиат ҳодисалари тасвирларини ҳам эътиборсиз қолдирмайди. У пейзажлардан жуда ҳам усталик билан фойдаланади. Масалан, Ибсол ўз қаллиғи олдига тим қоронғи кечада киради. Бу маҳалда «қаллиқ» уни бағрига олади. Шунда Ибсол ҳайрон қолади, чунки у ўз қаллиғини жуда уятчанг, ориятли қиз деб эшитган бўлади. Лекин унинг эшитганига бунинг ҳозирги хатти-ҳаракати сира ҳам ўхшамасди. Шунинг учун Ибсол бунга боши қотиб, иккиланиб турган эди. Шу вақт бирдан қора булут қоплаб олган осмонда кетма-кет чақмоқ чақнаб кетиб, Ибсол ўз қаршисидаги кимса — янғасининг юзини бемалол кўради. Бу детал ўринли, ўз жойида, жуда ҳам усталик билан ишлатилган. Ундан ташқари, кимсасиз жанг майдонида беҳуш бўлиб ётган Ибсол тепасига боласини йўқотган кийикнинг келиб қолиши кабилар воқеан бўлиши ва ишониши мумкин бўлган ҳодисалардандир.

Ибн Синонинг бу қиссасини адабий нуқтаи назардан олиб қараганимизда, бу асар унинг бошқа қиссалари билан бир қаторда фалсафий томондан ҳам таҳлил қилишни талаб қилади.

Умуман олганда, Ибн Синонинг бу қиссаси ўрта аср адабиётининг ажойиб намунасидир.

* * *

Ибн Сино бу асарларининг тили бир-бирдан қолишмайдиган даражада оғир, баъзи ҳолларда, олим ўз давридаёқ истеъмолдан чиқиб кетган ибора, жумла ва сўзларни ишлатади; баъзи синоним сўзларни қаторлаштириб, уларнинг ҳар бирига ўзига хос маъноларни беришга уринади. Баъзи ҳолларда Қуръон тилига хос бўлган калта-калта жумлалар тузишга ҳаракат қилади. Бу кейинги ҳолни унинг «Саломон ва Ибсол қиссаси»да кўриш мумкин. Буларда Ибн Сино гўё араб тилини жуда чуқур ва мукамал билишини намоиш қилгандай бўлади. Чунки баъзан маълум бир фикрни ифодалашга

зарур бўлган сўзлардан ташқари жуда кўп бир хил маъноли сўзларни қатор қилиб қалаштириб юборади. Бу ҳолни, айниқса унинг «Ҳайй ибн Яқзон қиссаси»да кўриш мумкин. Балки у тилни яхши билишини кўрсатиш учун атайлаб шундай қилган бўлиши ҳам мумкин. Олимнинг шогирди Жузжонийнинг ҳикоя қилишича, Ибн Сино таржимаи ҳолида шундай бир нақл бор:

Бир куни Ибн Сино тил олими Абу Мансур ал-Ҳайён билан амир Алоуддавла ҳузурда суҳбатлашиб ўтирганида, араб тили ҳақида гап айланиб қолади. Шунда Ибн Сино у хусусда ўз фикрини билдиради. Унинг гапи Абу Мансурга маъқул тушмайди шекилли, у, Ибн Синога киноя билан: «Сен ҳаким ва файласуфсан, лекин тилшунос эмассан, тил китобларини ўқимагансан. Шу жиҳатдан сенинг гапинг бизларни қониқтиролмайди», дейди.

Абу Мансурнинг бу гапи Ибн Синога қаттиқ ботади, шундан сўнг у уч йил мобайнида тилни ўрганишга киришиб, кўп китобларни мутолаа қила бошлайди. Абу Мансур ал-Азҳарийнинг тил ҳақидаги асарини ва бошқа китобларини Хуросондан сўратиб олиб, қунт билан ўқийди. Шу зайлда у катта муваффақиятга эришади. Кейин у учта қасида ёзади. Бу қасидаларига жуда кам ишлатиладиган сўзларни киритади. Кейин рисоланинг бирини Ибн ал-Амид⁵² услубида, иккинчисини ас-Соҳиб⁵³ услубида ва учинчисини ас-Собий⁵⁴ асарлари руҳи ва услубида ёзади. Сўнгра Ибн Сино бу рисолаларини муқовалайди, жилдининг чармини тимдалаб, ғижимлаб амирга юборади ва ундан Абу Мансурга, бу китобни

⁵² Ибн ал-Амид — Абул Фазл Муҳаммад ибн ал-Амид (ваф. 360/970) Нуҳ ибн Наср саройида хизмат қилиб, 932 (320 ҳижрий) йили бувайхийларда вазир бўлиб турган. Ибн ал-Амид олим ва шоирларнинг ҳомийси бўлган эди. Бу ерда унинг услуби оғир бўлганлиги таъкидланаяпти.

⁵³ Ас-Соҳиб — Абул Қосим Исмонил ибн ал-Аббад ас-Соҳиб (тахминан 936 йида туғилиб, 995 йида вафоб этган). Райда бувайхийларнинг вазири ҳам бўлган. Адабиёт тарихида у адиб ва шоир сифатида машҳур.

⁵⁴ Ас-Собий — Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳилол ас-Собий ал-Ҳарроний (ваф. 384/994 й.) машҳур арабийнавис шоир ва адиб (Абу Мансур ас-Саолибий, Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср, II жилд, Қоҳира, 1956, 242—412-бетлар; Ёқут ал-Ҳамавий, Муъжам ал-удабо, II жилд, Миср, 1924, 94-бет). Хайрулдин аз-Зиркли, Ал-аълум, I жилд, Қоҳира, 1954. 73—74-бетлар.

овга чиққанимда йўлда топиб олган эдим, кўриб мазмунини гапириб беринг, дейишни илтимос қилади. Амир Алоуддавла Абу Мансурни чақириб, Ибн Сино тайинлаган гапни айтади. Абу Мансур китобни кўриб, унинг кўп жойларини тушуна олмай, гаранг бўлади, шунда Ибн Сино унга қараб: «Сен бу китобдаги тушунолмаётган нарсалар ҳақида фалон китобнинг фалон жойида айтилган»,— дейди ва унга тил тўғрисидаги машҳур китобларни эслатиб ўтади.

Абу Мансур «тилшунос бўлмаган» олимдан бу гапни эшитиб, қаттиқ изза бўлади. Кейин у бу қасида ва рисо-лаларни Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзганини пайқаб, ундан кечирим сўрашга ва ўзини оқлашга киришади. Шундан кейин Шайх «Лисон ал-араб» («Араб тили») номли асарини ёзади⁵⁵.

Менимча, Ибн Синонинг илгаридан ўйлаб юрган «Саломон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси» маи шу пайтда ёзилган бўлиши ҳам мумкин. Асарда подир сўзларнинг ишлатилиши ва Жузжонийнинг қилган ҳикояси бир-бирига мос тушади.

Ибн Сино асарларидаги услубнинг мураккаблиги сабабли, ундаги мақсадларни дарров тушуниб олиш қийин. Бунинг учун, аввал, ўша давр фалсафаси, дунёқараши, фикр қилиш формалари билан таниш бўлмоқ керак. Бу томонлар бизда ҳали етарли ёритилмаганлиги сабабли, у даврдаги адабий ва фалсафий асарларни тушуниш қийин, албатта. Ибн Синонинг бу асарларини ўз даври руҳи билан тушуниш учун унинг «ақли фаол», «ақли назарий» каби бир қатор ақл ҳамда нафс ҳақидаги тушунчасини, шунингдек, уларнинг функцияси, ўша замон фалсафа ва адабиётидаги мавқеи ҳамда ўрнини билиш керак бўлади. Шундагина бу давр адабиётига, бу ерда эса, Ибн Сино ижодига дурустроқ, тўғрироқ баҳо бериш мумкин бўлади. Ундан қатъи назар, унинг адиблигига доир бўлган бу асарларидан Ибн Сино ўз даврида адабиёт соҳасида ҳам, бошқа фанлар қатори, доираси кенг, мавқеи зўр, иқтидорли сиймо бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Чунки унинг бу соҳадаги ранг-баранг ижоди кейинги аср мутафаккирларига катта таъсир кўрсатган эди.

⁵⁵ Жамолуддин Қифтий, Китоб ал-ахбор ал-уламо би ахбор ал-ҳукамо, Миср, 1326/1908, 275—276-бетлар. Яна қаранг: Ю. Н. Завадовский, Абу Али ибн Сино, 342—343-бетлар.

ХУЛОСА

Фаннинг жуда кўп тармоқларида ижод қилган буюк сиймо Абу Али ибн Сино файласуф, олим, тилшунос бўлиш билан бирга, иқтидорли шоир ва ёзувчи ҳам эди. У ўз даври савияси йўл берган даражада, ҳоли қудрат адабиётга хизмат қилади.

Ибн Синонинг ёзувчилик фаолиятига кирган «Саломон ва Ибсол», «Тайр», «Ҳайй ибн Яқзон», «Юсуф» асарлари X—XI асрдаги Урта Осиё адабиётида насрий адабиётни ўрганишга катта манба бўлади. Унинг бу насрий асарлари икки планда ёзилган; бунда у ҳам ёзувчи, ҳам файласуф сифатида қалам юритади, Бу. албатта, биринчи галда, Ибн Синонинг улуғ файласуф эканлиги билан таърифланади.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» ўзининг тузилиши, мазмуни ва олдинга сурмоқчи бўлган мақсадлари жиҳатидан олимнинг бошқа асарларидан тамоман ажралиб туради. Бунда у ҳам фалсафий, ҳам адабий йўл билан ўз мақсадларини ёймоқчи бўлади. Шу жиҳатдан ҳам бу асар Ибн Сино қолдирган адабий мероснинг ажойиб намуналаридан бўлиб қолади.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси», баъзи бир олимлар айтганидек, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг юнончадан таржима қилган шу номли қиссасидан олинган эмас; ҳатто булар бир-бирига сюжет томонидан ҳам ўхшамайди, ундаги қаҳрамонлар, олдинга қўйилган мақсад ҳам бошқача, уларнинг номларигина бир хил, холос.

Ибн Синонинг бу асарида одам характери маълум бир кишилар сифатида гавдалантириб бериш асосий мақсад қилиб олинган. Бу ҳол Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» билан бир қаторда «Ҳайй ибн Яқзон» асарида ҳам ифодаланган.

Ибн Сино Урта Осиё халқлари адабиёти тарихи саҳифасидан ўзининг муносиб ўрнини олмоғи зарур.

ИЛОВАЛАР

САЛОМОН ВА ИБСОЛ ҚИССАСИ

// Утган замонларда Саломон¹ деган кишининг бир *101^б*
ота ва бир онадан туғишган укаси бор эди². Саломон
укасини ўз ўғлидай тарбиялади ва юриш-туришида
ножўялик топмай, унга (одамлар) биладиган ва ўрга-
тадиган ҳамма фанлардан таълим берди.

Тангри унга шайдойи ҳусн берди³. Бола балоғатга
етгач, шайтон акасининг хотини⁴ кўзини унга буриб
юборди, кетидан кўнглини ҳам унга тортди. Хотин чидай
олмади⁵.

Хотин Саломонга айтади:

— Уканг Ибсол, сўзсиз, олижаноб бола, у сенга тар-
биялаб олган ўғилдек яқин. Унинг дину диёнати устун,
яхши хулқли қилиб етиштирдинг. Энди уни менинг ол-
димда болаларингга қўшиб қўй, // уларга одоб ва яхши-
лик ўргатсин. Саломон, (хўб) сен айтгандай бўлади, *102^а*
деди⁶.

Кейин Саломон Ибсолга ҳар бир пайшанба ва жума⁷
кунлари (янга) қасрига келиб туришни билдирди.
Бунда Ибсол бирор ёмонлик борлигини сезиб қолди.

Ибсол (Саломонга) айтди:

— Э ака, мен қаёқда-ю, қасрдаги хотинлар қаёқда!
Мен бу ишни кўнгилдагидек қилолмайман. Болаларингга
ўзинг бош бўлиб, назорат қилиб турсанг, зарур бўл-
ганда мен улардан хабар олиб турсам, бу қайтанга ду-
рустроқ ва яхшироқ бўларди.

Саломон (Ибсолга) айтди:

(Бу гапинг дурустку-я), лекин янганг сен билан хур-
санд бўлади, очиқ юз билан унинг олдига киришингни у
яхши кўради. (Шундай қилсанг) сенга у яхши мукофот-
лар беради. Сен энди шўр тумшуқлик қилиб, ўзинги олиб
қочмагин-да. Ахир у сени ўз бағрида катта қилди, сен

бола эдинг, у сенга оналик кўзи билан қаради. Сен ҳам энди қўлингдан келадиган ёрдамнингни аямай, хурсанд қилгин-да, уни.

Ибсол хотиннинг (махсус) хонасига киргач, кўз ўнгида қанчадан-қанча тиллалар⁸ сочилиб ётганини кўрди. Шайтон хотиннинг болага бўлган муҳаббатини яна ошириб юборган эди, хотин боланинг устига гавҳар ва дурлар қадалган ипаклик кийимларини устма-уст кийдирди⁹.

Хотин ўзини Ибсолга дўст қилиб кўрсатиб, унга ишонтирмоқ учун юзи ва тилига вазминлик бериб турди; зўрма-зўраки бўлса ҳам ўзини вазмин тутишга уринди. Натижада, Ибсол ўзининг алданганига фаросати етмай, бўшашиб қолади.

Шундай қилиб, хотин бир неча марта уни синаб кўриб, кўнгли тинчигач, унга ўз сирини очиб шундай дейди:

— Э Ибсол, тангрининг тақдир қилгани бўлади, мен ва сен яратилишимиздан олдин, мен сени севишим (тангри томонидан) белгиланиб қўйилган¹⁰. Менинг ва сенинг раббимиз тақдир қилгани рост. Рабб ул-оламийнинг тақдиридан қочиб қутуладиган (одам) ёки қочадиган жой борми?

Ибсол ҳайрон бўлганича, бошини қўйи солди. Қўлини тангридан берилган (ва шу ҳолга тушишга) сабаб (бўлган чиройли юзи)га уриб¹¹, нима қилсамикин, деб чуқур ўйга чўмиб қолди.

Кейин у ўзича ўйланиб қолиб айтди: «Агар мен унинг талабига очик-ойдин бўйсунмасам, мендан бурунги ростгўйларга хотинлар макр қилганидек, бу ҳам менга макр қилиши мумкин. Агар тангрим ва акам (раъйи)га қарши иш қилиб, хотинга ширин сўзларимни айтсам, амалга ошмайдиган ваъда устидан чиққан бўлишимдан қўрқаман. Э тангрим, менга ўзинг йўл кўрсат, ўзинг кушойиш бер!

Хотин (нинг олди)га киришни Ибсолнинг кўнглига солдик¹². Шундан кейин хотин олдига кириш фикри Ибсол хаёлидан кечди. (Кейин Ибсол ўзига-ўзи) шундай деди: «Тақдир шу экан, энди пешонамда ёзилганидан бўлак ҳеч нарса бўлмайди. (Кейин хотинга қараб) тангрининг тақдирини кутгин, балки у сендан бу фикрни қайтарар ёки бирон иш қилишга менга мумкинлик берар, деди. Тангрим раҳмати, кушойишидан бўлак ҳеч нарса кутмайман». У ўзича айтди:

«Э тангрим, қалбимни сенинг ихтиёрингга топширдим, уни ўзинг рози бўлган нарсага барқарор қил. Сен бу дунё ва охиратда менинг (ягона) вакилимсан, (шундай экан) сен хотинларни менинг устимдан хўжайинлик қилишига (йўл) қўйма!

Ибсолнинг (юқоридаги, тангри тақдирини кутиб тур, деб айтган) жавоби хотин макрини бузгач, хотин қизишди ва қизарган кўз билан йиғлаб, ундан юз ўгирди. Ибсол хотин (дод-вой солмасин учун бу жавоб билан ўз муддаосини ундан) бекитди ва вақти-вақти билан ҳузурига кириб турди. (Бунинг натижасида) хотин бир қанча вақт сабр қилиб юриб, унга қайтиб гинахонлик қилмай қўйди. Бу билан хотин гўё Ибсолдан тийилгандай бўлди. Ибсол бўлса, тангрига шукур қиларди.

Кўп ўтмасданоқ хотин қалби исён қилиб, Ибсол ишқи уни худди бойлаб тортаётгандай бўлди. Шу пайтла унинг кўнгли чопиб, Ибсол бўйнига қўлини ташлади. Ибсол хотинни жеркиб берди; ундан юз ўгириб, унга жафо қилиб, узоқлашган эди, хотин унга (қараб) катта-катта қасамлар ичиб шундай деди:

— Сени синаб кўришдан бўлак мақсадим йўқ, йигитликнинг энг маст пайтида бўла туриб қилаётган тақвоинингни аниқлаш учун шундай қилган эдим, натижада сени (ўшандай) тақводорлигингга ишондим. Мен ва сенинг эгамиз номига қасам ичиб айтаманки, бу воқеадан кейин сени хафа қиладиган нарсани мендан қулоғинг эшитмайди.

(Шу пайтда) у қасамини бузишини ва алдашини бекитиб турарди.

Хотин ўз эрига айтди:

— Мен уканг Ибсолни йигитлик зарурати айни етилаётган пайтда киши синаладиган йўл билан синадим. Унинг номусли эканини билсам, синглимни олгин, деб айтмоқчи эдим; синглим билан бирга жуда кўп сеп ҳам юбормоқчи эдим. Уни синаб кўриб, маъқул топдим, энди синглимни унга никоҳлаб бермоқчиман¹³. Зора бу иш тангримга хуш келиб, доимий осойишталик бахш этса.

Кейин хотин ўз синглисига кенгашиб айтди:

— Агар сен олдингга келган Ибсолдек меҳмонингга севилиб қолсанг, менга ҳам у билан бирга бўлишга рухсат берасанми? Мен буни унга айтмайман, ўзи ҳам сезмайди. Мен уни ўзимга керак бўлгани учунгина сенга

ганлаяпман. Агар хоқласанг, шунга рози бўласан, хоқла (ма)санг бунни сендан қайтараман, (яна) ўзинг биласан¹⁴.

Хотин (келиб) Ибсолга айтди:

— Синглим уятчанг, ҳали эр кўрмаган, сен уни хурсанд қил, олдига тим қоронғи (кеча)да кир; то танишиб, бир ой ўтмагунча, ундан бир оғиз ҳам сўз сўрама¹⁵.

Хотин дарров синглиси ётадиган жойга бориб ётди.

Ибсол ҳали кўнглидаги шубҳаси кетмасданоқ қоронғи кечада хотин олдига кирган заҳоти янга Ибсол кўксини ўз кўксига босишдан тиёлмади.

У хотинга «Ҳей», деб қаттиқ бақирди, кейин (унга) айтди:

— Агар сен уятчанг қиз бўлганингда эдинг, эрдан олдин талпинмасдинг, сен бошқа бўлсанг керак¹⁶.

Ана шу пайтда чақмоқ чақиб турувчи тизма булутлардан катта бир булутни (шу ерда) пайдо қилдик¹⁷. У булут Ибсолга хотин юзини кўрсатди¹⁸. Ибсол хотин олдидан қочиб чиқди¹⁹.

* *
*

Ибсол бирон аскар устига юриш қилганида уни мажақламай қўймасди, унинг одамлари кўп аскарлар устига босиб келганида уларни тумтарақай қилмасдан қўймасди. Уни довюрак, хулқини расо ва ўзини яширин илмларга ошно қилган эдик. У ўша яширин илмларни очди.

Ибсол, хотин мени унутар деган умидда акаси ва янгаси даргоҳини бир қанча вақт ташлаб кетмоқчи бўлиб²⁰, ўз акасига айтди:

— Сенга кун чиқиш билан кун ботиш²¹ ўртасидаги тангри ўлкаларини фатҳ қилиб²², унинг динини кофирларга ёйсам, нима дейсан? Зора, тангрим менга ёрдам берса.

Акаси (укасининг гапини маъқул кўриб) жавоб берди.

Кейин Ибсол Қутб томон ўлкаларга²³ юриш қилди. Кейин Шарқ томондаги ўлкалар (ни босиб олишга)га қайрилди²⁴. У энг иззатли ва энг кучли халқни қидириб бориб, улар устидан ҳукмдорлигини кенгайтирмоқчи эди. Кейин Қай²⁵ ўлкаларига, ундан кейин то Сингача²⁶

бўлган, унинг орқа томонларига ва ўлкага ёндош Ҳинд ўлкаларига юради. Кейин акасининг ўлкалари чегарасига етиб, акаси эгаллаёлмаган ўлкаларни то Рофидонгача²⁷ фатҳ қилади. Кейин (кемага) миниб, денгизга тушади. Кейин кетга қайтиб, кун чиқиш томонга қараб йўл олади. Бирин-кетин оролларга келади ва қирғоқ бўйлаб юради. (Шундай қилиб) кун чиқиш оролларини олиб бўлгач, яна бошқа томонга бурилиб, у ерда ҳам ўшандай иш қилди, ниҳоят, Ҳумр ўлкаларига етиб²⁸, (денгиздан) қуруқликка чиқади ва уларнинг гуруҳларини бирин-кетин қўлга олиш учун уларнинг ерларини ахтарди, кейин Тайҳо²⁹ чўлларига кириб, то чуқур денгизга боргунча ер усти йўлларини (улардан) тозалади. Улар билан уришиб, подшоҳларини асир олди. Ундан кейин соҳил бўйлаб чуқур денгизни // Аҳзомгача³⁰ ёриб 1026 ўтишдан олдин Сабта³¹ мамлакатларига томон йўл олди. Шундан кейин у текисликларга кўп сув тошиб, ундаги мамлакатларни босиб кетди. Кейин шимол денгизлари бўйлаб Шарқ томонга узоқ йўл юрди ва, ниҳоят, кетган жойига қайтиб келди³². Шунда у ўзича энди хотин мени унутган бўлса керак, ҳатто эсламаса ҳам керак деб (ўйлаган) эди.

Ибсол Ҳофиқонга³³ эга қилганимиз Зулқарнайн³⁴ подшоҳларнинг (энг) аввалгиси эди. Сўнгра Ибсол акасининг олдига қайтди. Ибсол бутун уфқни тим қоронғилик босганда акаси олдига қайтиб келди.

У акасига айтди:

— Э ака, сенга фатҳ қил(иб бер)ган (ўлка)ларим кўзимга тупроқдан (илашган) бир гардча ҳам эмас. Менга унинг қадри ҳам йўқ. Мен фатҳ қилган мамлакатларга эга бўлган таифа³⁵ аҳволидан хабардор бўлган киши ерни ва ерда бор нарсаларни назар-писанд қилмайди.

Хотин Ибсолнинг сафардан қайтиб келганини эшитгач, ҳийлакорлик қилиб, қучоқлаш учун унга қулочини ёзди. (Бу ҳаракати билан у) гўё унга ишқивозлик қилмаётгандай бўлиб кўринмоқчи эди.

Ибсол (хотинга) айтди:

— Салом, тангрим сени пок сақласин, менга яқинлашма! Мен (ўша) билганинг (Ибсол)ман³⁶. Тангрим рабб ул-олабийннинг ўз паноҳида асраши (ёмон ишлардан) сақланишга ишончли таянчдир.

Ибсол хонадонига Бобилликлардан³⁷ душман чиқиб, Ибсолларнинг қўри-қутларини тугатадиган бўлди. Уларнинг жазосини бермоқ учун акаси Ибсолни ўша томонга юбормоқчи бўлиб, унга аскар тўплаб берди³⁸. Хотин эса Ибсолни унутиб, унинг ўзига яқин бўлмаслигини аниқ билган эди. Натижада хотин Саломон аскар бошлиқларига хазиналаридан тарқатиб, Ибсолни боши берк кўчага киргазиб қўйиб, кейин ўзлари унга кўринмай кетиб қолишларини, (ўшандай аҳволда) Ибсол (қочиб) кетишга мўлжаллаган ҳар бир йўл аскар билан (тўсилиб) маҳкамланишини шарт қилиб қўйди; Ибсол аскарларга қаршилик қилмоқчи бўлса, улар уни қийма-қийма қилиб ташлашларига хотиннинг кўзи етди.

Хотин аскарларга нима буюрган бўлса, ўшани қилдилар³⁹. Агар биз ундан бахтсизликни кўтармаганимизда, қиличлар Ибсолни бўлиб ташлаб, соғ қўймаган бўлар эди. Улар Ибсолни қонга бўяб⁴⁰, ташлаб кетишди. У хўрланиб қолди. Биз уларни Ибсол аҳволидан беҳабар қолдирдик. Кейин улар устига жуда ивитадиган ёмонлик ёмғирини ёғдирдик. Унга ваҳший ҳайвонларнинг энг ғамхўри бўлган — оқ кийикни эмизадиган қилиб юбордик. Кийикнинг унга меҳри келиб, Ибсол оғзига ўз эмчагининг учини солди ва (шундай қилиб) бирмунча вақт у кийикни эмди⁴¹.

(Ибсолнинг) акаси (душманлар томонидан) ўраб олиниб, унинг ҳукмронлиги кучсизланиб қолган ва укаси Ибсолни йўқотганидан қайғу-ҳасратда, алмашилиб турувчи моҳир аскарлар орасида тўсилиб қамалиб қолган эди.

Ибсол ўзига келиб, дуч келган кишидан бошига кулфат солиб, уни ташлаб кетган (аскарлар) тўдасининг кетиб қолганини суриштириб билгач, жуда ҳам афсусланди.

— Э тангрим, ўзинг менга ёрдам ва кўмак бер. Сен менга меҳрибонсан, менга берган неъматингни санаб тугатолмайман; менга чексиз меҳрибонлик қилдинг!— деди.

(Шундан кейин) у акасининг ўлкаси томон йўл олиб, ниҳоят, акасига душман қўллари етаёзганда⁴² Ибсол акасига меҳрибонлик кўрсатиб:

— Мен уканг Ибсолман, сен гирифтор бўлган балони сендан қайтаришим ва балога тўғоноқ бўлишим учун тангрим мени олдинга юборди, — деди.

(Саломон) Ибсолга ғойиб бўлган қабилаларни, керакли озиқ-овқатларни йиғиб берди. Ибсол шаҳар чеккасига, аскарлар олдига чиқиб айтди:

— Мана мен, хизматингизга тайёр (ўша) Ибсолман. Тангрим мени соғайтирди. У энг кароматли ва раҳмдил, у ваъдасига энг садоқатли ва энг вафоли ёрдамчи ва қодир, меҳрибон ва шифо берувчи. Ҳар қандай маҳфий нарсалар ҳам унга маҳфий эмас.

Ибсол одамларининг юраклари довланиб, душманлар билан курашиш учун тўпландилар, дилларида ҳеч бир хавф қолмади. Душманларни ўз ерларидан нарига сурдилар, сўнгра душманлар қочишга бошлаган эди, уларнинг рўпараларидан чиқиб қаттиқ туриб олдилар, ниҳоят, уларни енгиб ҳайдадилар ва уларга (қаттиқ) шикаст етказдилар. Гўё ҳали етилмаган экинларни ўргандек ўриб (қириб) ташладилар.

Ибсол урушга шундай киришдики, ҳатто ўз қўли билан душман тўдаларининг улуғ кишисини асир қилиб олди. Кейин у Бобилга қараб юрди. Бобил Ибсолга дарҳол муяссар бўлди. Унинг кон ва бойликларининг ҳаммаси Ибсол қўлига кирди ва ҳамма томонларга (Ибсол) овозаси (тарқаб, шону шавкати) зўрайди. Ибсол садоқатли, тақводор ва номусли подшоҳ эди.

Шундай қилиб, Ибсол ўз акаси олдига қайтиб келса, хотин уни яна алдашга тушади. У очик-ойдин алдаш пайига тушиб, бу ишга қаттиқ киришади. Хотин энди ҳинд-сунбули дорисидан ёки зараб ул-азрақдан⁴³ Ибсолга ичирасиз, деб ошпаз ва дастёрга буюради. Иккови хотиннинг буйруғини амалга ошириб, унга миқдоридан кўпроқ (заҳар) ичиришди. Бу тадбир сабр булоғи бўлган кишиларни ҳам мусибатга чўмдирди. Бундан ер титраёзди; устидаги ҳар бир жонли нарса Ибсолнинг ҳалок бўлишидан ғаму ҳасратга тушиб, ҳатто Ибсолнинг ўзи ишлатиб эгалик қилган мамлакатлардаги ва қилич билан очган юртлардаги кишилар ҳам ҳасратланиб ғазабга келди. (Ибсол) ҳар бир жонлининг назарида яхши насабли, аслзода, маърифатли улуғ кишидан бошқа кимса эмас эди.

Кейин акаси бутун қулларидан воз кечди. Уларни худди қариндош-уруғларидек ҳисоблади. Бунга тангри томонидан қарорли сабрга, рабибасининг⁴⁴ ғамидан иборат ўз устига тушган қоронғиликни ўзидан тарқатишга, дунё ва охиратда рабибасига меҳрибонлик қилиб,

уни яхши ёд қилишга чақирувчи—мунодий сабаб бўлди.

Шундай қилиб, тангри Саломонга бир ҳукм орқали хотиннинг қилган ишини билдирди. Бу билан ўша — хотин, ошпаз, овқат ташувчилар томонидан қилинган ишлар маълум бўлди. Улар⁴⁵ зулм қилувчи киши учун биздаги бор азобу уқубатларни билмадилар. Натижада, уларнинг учаласига Ибсолга ичиргандек заҳар ичирилди. Уларнинг учалови ҳам ўз жойларидаёқ чириб кетдилар⁴⁶.

103 Улар учун даргоҳимизда, қилган ишларига яраша жазо бор. Биз кичик ва катта гуноҳлардан беҳабар эмасмиз. Аниқ ҳисобланмаган ҳеч бир нарса йўқ. Қайси бир дўстимизни ҳузуримизда бор ҳукмлардан истаган бир ҳукм билан имтиҳон // қилсак, у сабр қилса, шунга яраша мукофотга сазовор бўлади. Озмунча кишилар ўлдирилмаганмиди-ю, озмунчаси шаҳид қилинмаганмиди?! Ҳар бир жон эгаси учун маълум муддат бор. Даҳрга қазо чиқаришдан олдин биз ҳар бир жон учун (маълум бир) муддат ўлчаб берганмиз ва бунга қазо китобида ёзганмиз.

(Бу) ўша (ўлчаб берган) муддатдан ортиқча бўлмайди. Энди раббингга таваккул қил! Раббинг сен эшитган ва билган кишилардан ҳеч бирига қилмаган инъомларини сенга қилмадимми?! Сен ўрганишинг керак бўлган ҳар бир жойда ҳақ нима эканини очиб кўрсатди, сени ҳақ йўлга йўллади ва сенга ҳамма ёрдамини кўрсатди.

„САЛОМОН ВА ИБСОЛ ҚИССАСИ“ГА
ИЗОҲЛАР

Абу Али ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол қиссаси» қўлёмасини ўқишда бирмунча қийинчиликларга дуч келинди. Чунки кўп ўринларда нуқталар қўйилмагани ва баъзи ҳарфларнинг ёзилишидаги специфик хусусиятлар, яъни ҳарфларнинг қабул қилинган шакллардан ўзгачароқ йўсинда ёзилиши кишини анча ўйлатиб қўяди. Ушбу таржима изоҳида нуқтасиз ёзилган жойларга нуқта қўйиб ўқилганларини келтириб ўтирмадик. Негаки, халқимизда «оқиллар нуқтага эътибор бермайдилар», деган гап ҳам бежиз чиқмаган.

Ундан ташқари баъзи ҳарфлар бошқасига ўхшаб ўқишни қийинлаштирган жойлар ҳам бор. Чунончи مقصورتها деб ўқи-лиши керак. Ёки فاطر шаклида ёзилгани قناطر деб ўқи-лиши керак. Ёки اذا حال шаклида келган ибора اذا حال деб ўқилди. Бу хил филологик мулоҳазалар келгусида нашр қилинадиган Ибн Сино қиссаларининг танқидий матнида қайд қилинади.

* *
*

Тусий „Саломон — дарахт дегани, сўнг бирон жой-нинг номи ва кишилар исми бўлиб ҳам келади“, дейди (Тусий, Шарҳ ал-Ишорот, 364-бет). „Лисон ал-араб“да ضرب من الشجر السهلى текис ердаги дарахт-нинг бир навидир деган маъно беради. Бунинг бирлиги «Саломонатун»—бирон кишининг исми ва тоғ номидир, дейилади (Аббос Аҳмад, 702-бет). Бу ерда «Сало-

мон» дарахт дегани. Қадимги миср нақлларида бўлмиш „Икки биродар“ қиссасида Бата акаси пичоқ ўқталганидан қочиб, дарёнинг нариги томонида қолиб кетганидан кейин, у ўз юрагини қарағай (pinus) дарахтига қўяди. Бу ерда киши жони дарахт билан боғлиқдир. Сперанский таржимасида эса, юракни Бата акация дарахтига қўйган дейилади (Д. А. Сперанский, Рассказ о двух братьях, Санкт-Петербург, 1906, стр. 16—17). Кейин шоҳ маккорлари қарағайни кесгач, Бата ҳалок бўлади. Бундан акаси ҳабардор бўлиб, Батанинг юрагини қидириб топади ва юракни сувга солиб қўйиб тирилтиради (Икки биродар, 80—81-бетлар ёки Д. А. Сперанский, 18-бет). Бундай тирилтириш қадимги Мисрнинг „Осирис“ ҳақидаги афсонасида ҳам мавжуд⁴ (Қаранг: М. Э. Матье, Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, стр 112—113).

2 Қўлёмзада *أحويين* дейилган. Бу сўз тепасига китобни кўчирувчи котиб *اب و ام*, яъни бир ота ва бир онадан туғишган ука деб ёзиб қўйибди.

Н. Тусий бу жойни ўз ибораси билан шундай ёзади: «Саломон ва Ибсол — иккови бир-бирига меҳрибон ака-ука бўладилар, Ибсол ёши кичикроғи эди» (367-бет). «Икки биродар» қиссасида: «Бир вақтлар бир она ва бир отадан бўлган икки биродар яшарди. Каттасининг исми Анупу, кичигининг исми Бата бўлган» дейилади («Икки биродар», 73-бет).

3 Тусийда бу ер шундай дейилган: «У акасининг олдида тарбияланади. У бола чиройли, оқил, олим, вазмин шижоатли бўлиб ўсади» (367-бет).

4 Матнда *طلّة* ёзилган. Бу „хотин“ деган маънода. Бу сўз араб шоирларининг шеърларида ҳам учрайди. Бир шоир ўз хотинидан шикоят қилиб ёзган ушбу шеър машҳур:

وانى لمختاج الى موت طلّتى
ولكن شياء السؤ باقى و معمر

Мазмуни:

(Хотинимнинг ўлимига шундай муҳтож — зорманки, асти қўяверинг. Лекин шуниси борки, ёмон нарсалар абадий ва кўп яшайдиган бўлади).

Тусийда Саломоннинг хотини унга ошиқ бўлиб қо- 5
лади (367-бет), дейилади.

Тусийда шундай берилган: «Саломон Ибсолга ўшан- 6
дай қилишни буюради» (367-бет).

Қўлёзмада موسى арабларда исломдан олдин ҳафта 7
кунларининг номлари ҳозиргидай бўлмай, бошқача
бўлган. Илгари якшанба кунни — явм ул-аввал, пай-
шанбани — мунис, жумъани — аруба ва шанбани — ши-
ёр деб атаганлар. Ҳатто жоҳилия даврида яшаган
шоир Аъшо бу кунларни ўзининг ушбу шеърида кел-
тирган:

اولم ان اعيش وان يومي باول او باهون او جبار
او التالى دبار فان افته فمونس او عروبة او شمار

«Мен ҳафтанинг ё аввал (якшанбас)ида, ё аҳван (ду-
шанбас)ида, ё жўбор (сешанбас)ида, ёки ундан кейин
келадиган дубор (чоршанбас)ида айш-ишрат қилишни
орзу қиламан. Агар (бу кунларда айш қилолмай)
уларни ўтказиб юборсам, ҳафтанинг ё мунис (пайшан-
бас)ида, ё аруба (жумъас)ида, ё шиёр (шанбас)ида,
ишрат қиламан».

Жоҳилия ҳафта кунлари ҳақида қаранг: Абу Рай-
ҳон Беруний, Танланган асарлар, I том, Тошкент,
1968, 199-бет.

Ибн Сино ўз асарида шундай нодир, кам ишлатила-
диган сўзларни ишлатиши фақат бу жойдагина эмас,
балки асарнинг бошқа жойларида ҳам кўп учрайди.

Муҳаммад ибн Яқуб ал-Ферузободий ўзининг «Қомус
ул-муҳит» асарида ҳам бу сўзни ва юқоридаги тўрт мисра
шеърни келтиради (Қаранг: Ферузободий асарининг
туркча таржимаси: Уқёнус таржимайи қомус, Таржи-
мони Осим афанди, Ношири Ҳасан Ҳилмий, Истанбул,
1304, I-том, 378-бет).

Матнда قناطر тилла ўлчови, истилоҳда кўп тилла 8
деган маънода. Қуръонда ҳам бу сўз шу маънода
келган (солиштиринг: Қуръон, Оли Имрон III сураси,
12-оят).

Тусийда «кейин Ибсол хотин олдиға киради. Хотин 9
Ибсолни иззат-икром қилади» (367-бет), дейилади.

Тусийда «Бир оз вақтдан кейин, хилватда хотин унга 10
ўз ишқини изҳор қилади» (367-бет), дейилади.

- 11 Қўлёмзада *ولقد ضرب يده الى سبب* Бу ерда „Сабаб“ хотиннинг муҳаббатига сазовор бўлган Ибсол чиройи — юзидир.
- 12 Буни Ибн Сино тангри номидан айтаяпти (Бу ерда муаллиф ўз жумлаларини Қуръонга ўхшатаяпти).
- 13 Тусийда «Хотин» ўз эри — Саломонга, укангни синглимга уйлантириб, уни укангнинг мулкига айлантисанг-чи» (367-бет), дейилади.
- 14 Тусийда «Мен сени Ибсол менсиз фақат сенинг ўзингга бўлсин деб унга узатаётганим йўқ, балки бу ишда мен ҳам сен билан шерик бўлай деб қилаяпман» (367-бет), дейилади.
- 15 Тусийда «Кейин хотин Ибсолга, менинг синглим жуда хаёли, уятчанг қиз, унинг олдига кундузи кира кўрма, то танишмагунингча, у билан гаплаша кўрма» (367-бет), дейилади.
- 16 Тусийда «Тўй кечаси Саломоннинг хотини синглисининг тўшагига кириб ётади. Кейин у ерга Ибсол кириб келади. Хотин ўз нафсини тиёлмай, дарров қучоқлаб, Ибсолни бағрига босади. Ибсол ҳайрон қолади, у ўзича, жуда уятчанг қизлар бундай қилмасди-ю, деб ўйлайди» (367-бет).
- 17 Тусийда бу ибора «Осмонни қора булут қоплаб олган эди» (367-бет), деб берилган.
- 18 Тусийда бу ер «Кейин чақмоқ чақилиб, унинг ёруғи билан хотин юзи кўринади» (367-бет), дейилади.
- 19 Тусийда „Ибсол хотин юзини кўрган заҳоти сапчиб тўшакдан, (тўғрироғи, қўйнидан, чунки *عندها* нинг қўйин маъноси бор) туриб, унинг олдидан чиқиб кетади (367-бет), дейилади.
- 20 Тусийда «Шу ерда энди Ибсол хотиндан ажралишга киришади», дейилган.
- 21 Матнда *فاديها* Бу сўз ёнига котиб *مغربها* яъни Машриқи ва Мағриби деб ёзиб қўйибди.
- 22 Тусийда «Кейин Ибсол Саломонга, мен сенга ўлкаларни фатҳ қилиб бермоқчиман, бу иш менинг қўлимдан келади, дейди» (367-бет), дейилади.
- 23 Қўлёмзада *الى بلاد الخرساء شطر الفرق* деб ёзилган *بلاد الخرساء* нинг нималиги ҳали аниқлангани йўқ. *فرقد* Қутб юлдузи, *شطر* томон.

Тусийда бу ўринда «Кейин у лашкарни олиб, халқ- 24
ларни ўзига қаратади. У қуруқлик ва денгиздаги, Шарқ
ва Ғарбдаги ўлкаларни акасига беминнат фатҳ қилиб
беради» (367-бет), дейилади.

قى „Ғиёс ул-луғат“ муаллифининг айтишича, 25
„Баъзи мўғулларнинг яшаш жойи“ نام زمينکه مسکن
بعض مغلان شده است

Син — Хитой. 26

Рофидон. Дажла (Тигр) ва Фрот (Евфрот) дарёси— 27
Рофидон деб аталган. Шу иккала дарё оралиғи кейин-
чалик Байн ал-наҳрайн — икки дарё оралиғи (Месопо-
тамия) деб ҳам аталган. Шу дарёларга нисбат берилиб,
жой исми Рофидон деб ҳам юритилган. Ҳозирги Ироқни
шундай деб аташади.

Қўлёзмада (102a варақ) шундай: بلاد هم حمر Хумр— 28
Ямандаги бир водийнинг исми. Хумр деб (бунда „х“
нуқтали) Басрада туриб қолган араб бўлмаган — ажам
қавмларидан бирига ҳам айтилади. Ферузободий,
Қомус ал-муҳит, II, Миср, 1901, 13-бет.

Тайҳо — ҳайратда қолдирадиган, адаштирадиган, 29
кенг чўл. Тиҳ шундай бир чексиз чўлнинг номи. Айтиш-
ларича, Мусо пайғамбар Бани Исроилнинг ўн икки уруғи
билан (ҳар уруғ эллик минг кишидан иборат эмиш),
қирқ йил шу чўлда сарсон ва саргардон бўлиб қолиб
кетиб, ундан ҳеч чиқа олмаган эмиш. (Қаранг: Ш. Со-
мий, Қомус ал-аълум, ж. 5, 3900-бет).

Қайси жой номи — ҳозирча маълум бўлмади. 30

Сабта ё Сибта. Африка қитъасида, Гибралтарга 31
яқин жой. Хайруддин Зикрли (ал-Аълум, жилд I, бет
36) бу исмни мағриб ал-ақсодаги жой номи сифатида
келтиради. Яна: Ислом Ансикларедиси, 5/2 жилд,
Истанбул, 1966, с. 936. Бу ерда ҳам «Септе» маълум
жой номи сифатида келган.

Қўлёзмада (102b варақ عادالى حافرته отининг туёқ 32
чуқурчаси“, яъни оти кетаётганда босиб ҳосил қил-
ган чуқурчасига қайтиб келди.

Ҳофиқон — кун чиқиш ва кун ботиш — ғарб ва 33
шарққа айтилади.

Зулқарнайн. Қўлёзмада ذى قرنين зийқарнайн ёзил- 34
ган икки шохли. Бундан мурод македониялик Искан-
дар бўлса керак. Негадир Ибн Сино гапда аниқлик,

маълум бир шахсни билдирадиган белги — „Ал“ қўй-майди. Бу ном Қуръоннинг XVIII сурасида (85) ҳам учрайди. Афсоналардаги Искандар бошида шишга ўхшаган иккита қабариқ борлиги, уни икки шохли дейишга олиб келган бўлиши мумкин. Тарихда Искандар каби ер юзини эгаллаганлар кўп, деган нақл бор. Ҳатто Искандар ўлганида уни ҳеч ким кўмилмаган жойга кўмишни васият қилибди. Шундай жойни топиб, уни кўмишса, у ерга бундан олдин еттига Искандар кўмилган экан. Бу ерда Ибн Сино Ибсолнинг Искандар каби бутун ер юзини эгаллаганига ишора қилиб, Искандарлардан олдин бутун ер юзини эгаллаган биринчи киши шу Ибсол бўлган эди, демоқчи.

Тусийда бу ўринда «Ибсол ер юзини Зулқарнайндан аввал эгаллаган киши бўлади» (367-бет), дейилади.

35 Бу ерда юқорида зикр қилингандай, ўзидан олдин дунёни эгаллаганларга ишора қилинган.

36 Тусийда бу ерлар шундай баён қилинади: «Ибсол ўз ватанига қайтгач, хотин энди мени унутгандир, деб ўйлаган эди. Лекин хотин (уни ҳали унутмаган бўлиб), яна ишқивозликка ўтади ва Ибсолни қучоқламоқчи ҳам бўлди. Бола ундан ўзини тортади ва хотинни жеркиб ташлайди» (367-бет).

37 Бобил — Вавилония.

38 Тусийда «кейин улар (мамлақати) га душман чиқиб қолади. Саломон Ибсолни аскарлари билан бирга душманни даф қилишга юборади (367-бет), дейилади.

39 Тусийда шундай: «Хотин Ибсолни жанг майдонида ҳалок қилиб қолдириб кетиш учун аскар бошлиқларига мол-дунё беради. Аскарбошилар шундай қиладилар» (367-бет).

40 Қўлёмзада ^۹دنا (паст, қуйи) ёзилган; биз ^۹دما (қон) деб ўқидик.

41 Тусийда шундай дейилган: «Душман улар устидан га-лаба қозонади. Ибсолнинг қонга беланганлигидан ўлди, деб ўйлаб, уни ярадор ҳолда, майдонда ташлаб кетдилар. Сутли ваҳший ҳайвонлардан бири унинг тепасига келиб қолади ва раҳми келиб эмчагининг учини Ибсол оғзига солади. Шу билан озиқланиб, Ибсол ўзига келади ва со-ғайиб, Саломон олдига қайтади» (367-бет).

Тусийда «Улар Саломонни ўзига бўйсундирган эди- 42
лар» (367-бет), дейилади.

من مدارى سنبل الهند او من ضرب الازرق 43
Зараб-қуюқ
оқ асал; кўкимтир асал. Эҳтимол, бу заҳарли дори
бўлса керак — буниси бизга номаълум.

Матнда ربيبة — Тарбиялаб боқиб олган бола; ўгай 44
бола.

Хотин, ошпаз, овқат ташувчи. 45

Тусийда қисса охири шундай: 46

«Саломон ўз укасидан ажралганига жуда қайғуради
эди. Ибсол уни билиб, аскар тўплаб, қурол-аслаҳани
олади ва душманларга ҳужум қилади. Уларни чекинишга
мажбур қилиб, улар улуғини асир олади. Шундай қилиб,
акаси мулкини душмандан текислаб беради. Ундан сўнг
хотин ўз ошпази билан овқат келтирадиган малайга
мол-дунё беради. Бу икки хизматкор Ибсолга заҳар ичи-
радилар. (Ваҳолонки) Ибсол садоқатли, улуғвор, олий
табиат ҳамда илмли, илмга амал қиладиган киши эди.
Саломон шундай укасининг ўлиmidан кўп қайғуради
ва ҳатто ўз мулкидан воз кечади. Ўз замондошларидан
бирига тахтни топширади. Кейин тарки дунё қилиб,
тангри билан яширинча гаплашади. Тангри унга яши-
ринча юз берган ҳақиқий аҳволни кўрсатади. Кейин Са-
ломон хотини, ошпаз ва овқат келтирадиган малайни
улар укаси Ибсол (овқати)га нима солиб ичиришган
бўлса, уларга шуни солиб ичиради (367-бет).

ХУНАЙН ИБН ИСХОҚ АЛ-ИБОДИЙНИНГ ЮНОН ТИЛИДАН АРАБ ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛГАН „САЛОМОН ВА ИБСОЛ ҚИССАСИ“

Қадим замонларда, олов тўфонидан ҳам олдин Хирақл¹ Суфастикий ўғли Хурмонус деган бир подшоҳ бўлган эди. Уша вақтларда денгиз чеккасигача чўзилган Рум мамлакати ҳамда Юнон ўлкалари ва Миср ерлари Хурмонус поршоҳлигига қарар эди.

Қадимда жуда улкан бино қурдирган ва энг қадимги тилсимни ишлатган подшоҳ шу Хурмонус эди. Бу бино юз минг аср ўтса ҳам эскирмайдиган, ҳар қандай офат келса ҳам бузилмайдиган (даражада маҳкам) қилиб қурилган. Бу бино «Аҳром»² номи билан машҳурдир.

Хурмонус ҳар томонлама илмли, давлати кенг одам эди; фалакиётни кузатишдан жуда яхши хабардор эди, ер сирларини ҳар томонлама билар, у ҳатто тилсимга оид шаклларни ҳам жуда яхши биларди.

Шу билан бирга, подшоҳнинг художўй Ақлиқулос деган бир дўсти бор эди. Подшоҳ шу дўстидан яширин илмларни ўрганган эди. Бу киши художўй бўлиб, Сориқун деган бир ғорда бутун бир даврни риёзат қилиб ўтказган эди. Ақлиқулос ҳар қирқ кун ичида бир мартагина ердан униб чиққан бирорта ўсимлик билан ифтор қиларди (158)³, холос. Шу кўйи унинг ёши уч даврга⁴ етди.

Мана шу киши воситаси билан Хурмонус одам яшайдиган бутун ер юзини қўлига киритган эди.

¹ Геракль.

² *Аҳром* — Ҳарам — пирамидалар. Қадимги Миср подшоҳлари кўмилган бино.

³ Бу ерда ва ундан кейин келадиган қавсдаги рақамлар арабча оригинал бетидир.

⁴ Давр уч хил бўлади: Кичик, ўрта ва катта давр. Кичиги 18 ёш, каттаси 90 дан ортиқ ёш ҳисобланэди.

Ҳурмонус мана шу ҳақимга ўзининг боласизлигидан шикоят қиларди. Чунки Ҳурмонус хотинларга илтифот билан қарамас, улар билан яқинлашишни ёмон кўрар ва қўшилишга нафрат билан қарар эди. Ҳақим Ҳурмонусга қараб:

— Эй подшоҳ! — дейди, — шунча вақтлардан бери хотинлар билан бирга ўтиришдан, уларга аралашидан қочган экансан, ҳаётингни аяб, ақлинг камайиб кетишидан кўрқиб, ҳатто мана уч асрга яқин биронта хотин билан бирга бўлмабсан, лекин сенга ҳаммадан ҳам муҳими, менимча, насл қолдириш истаги бўлиши керак. Бу наслга сенинг илминг, мулкинг мерос бўлиб қолиши керак.

Бу истак эса чиройли, исми-жисмига мос келган, истараси иссиқ хотин билан бирга бўлсанг рўёбга чиқади, ана шунда у хотин сендан бир ўғил болага ҳомиладор бўлади.

Подшоҳ бунга кўнмади.

— Агар хотин шунинг учунгина керак бўлса, менинг учун уларнинг қадр-қиммати йўқ. Чунки уларнинг паст табиатли экани менга маълум, табиатим ҳам уларни истамайди.

Ҳақим подшоҳ сўзини эшитиб бўлгач:

— Э шоҳ! — деди, — энди болали бўлиш учун сенга биттагина йўл қолди. Юлдузга қараб, сенга мувофиқ толени кўрамиз. Меҳригиёҳ йўли билан бир амал қилсақ, сен болали бўласан, мен ўзим доимо бу ишга тайёрланган махсус уйда бу боланинг тadbирига қараб тураман; уйнинг ҳаволарини иш талаб қилганча ўзгартириб тураман, то уруғ бўлаклари йиғилиб, думалоқ шакл олиб, ҳаёт қабул қилгунича бу ишга ҳимматимни, фикри-зикримни қўйиб иш олиб бораман.

Подшоҳ бу сўздан хурсанд бўлди. Ҳақим юқорида айтиб ўтилган тadbирни қилди. Натижада, ундан мўлжалланган шахснинг одам сифатига келишидан олдин (159) бир таркиб ҳосил бўлди. Бора-бора бу таркиб тамом бир одамга айланди.

Ҳақим бу бола учун эмизадиган бир хотин топишни айтди, боланинг отини эса Саломон деб қўйди. Болага Ибсол деган ўн саккиз яшар бир чиройли хотинни⁵

⁵ Матнда „Ўн саккиз яшар қиз“, дейилган.

келтирдилар. Хотин болани эмизани ва унинг тарбиясига қарай бошлайди.

Подшоҳ хотинлар билан бирга бўлмасдан туриб, ўздан ўғил вужудга келганидан жуда ҳам кайфи чоғ бўлди. Кейин у ҳақимга қараб айтди:

— Э ер юзининг султони! Бу қилган ишишга сени нима билан мукофотласам кўнглинг тўлади?

— Агарда мени мукофотлашни истасанг, — деди ҳақим, — менга сув хароб қила олмайдиган, олов куйдира олмайдиган, нафсинг абадий қолишига қўрғон бўла оладиган бир бино қуришимга ёрдам бер. У ер жоҳиллардан сақланишга паноҳ бўлсин. Чунки мен (жоҳиллар) табиатини келгусида ғалаба қилажагини биламан. Бу бино эшигини ҳақиқий ҳақимлардан бошқа одамларнинг кўзига кўринмайдиган қиламан. Бино етти қаватли бўлади, ҳар бир қават ораси тўла икки юз тирсакдан бўлади. Бу бино ҳатто ҳақимларнинг балодан сақланадиган жойи бўлади. Чиндан ҳам кимда-ким ҳақим бўлмаса, унинг ҳалок бўлиши яхшироқ.

Подшоҳ ҳақим гапларини эшитиб, унга жавоб қилди:

— Агар бу бинонинг фойдаси шу айтганиндай бўладиган бўлса, уни (битта эмас) иккита қилиб қурдиргин; бири сенга, бошқаси бизга бўлсин. Унга хазиналаримизни, илларимизни, ўлганимиздан кейин эса жасадларимизни қўямиз.

Кейин ҳақим иккала ҳарамнинг эни, бўйини ўлчаб чиқди. Ер ости йўлларини ҳам қазитди. У йўлларнинг ҳар бирига бир неча кун юрадиган узун йўллар ковлаттирди. Ундан кейин иккала бинога етадиган асбоб-ускуналарни ажратди.

Бу иккала қурилишда ҳар куни етти минг икки юз нафардан ҳунармандлар, тош йўнувчи, ишчи ва бошқалар ишларди. Иш шу тахлитда олиб борилиб, иккала бино ҳақим истаганича бўлиб битди.

* * *

Энди болага қайтайлик.

Бола эмизиш муддати тугагач (160), подшоҳ бола билан хотинни бир-биридан ажратмоқчи бўлди. Лекин бола хотинни қаттиқ севганидан бунга чидай олмади.

Шоҳ бу аҳволни кўриб, бола то бир оз ўсгунича, иккаловини ўз ҳолига қўйиб қўйди.

Бола балоғатга етгач, хотинни қаттиқ севиб қолди, унга бўлган ишқ-муҳаббати кучайди. Ҳатто у хотин билан машғул бўлавериб, деярли подшоҳ хизматидан узоқлашиб қолди.

— Э жон болам! — деди бир куни подшоҳ ўғлига, — Сен менинг якка-ягона ўғлимсан, дунёда менинг сендан бўлак ҳеч кимим йўқ. Лекин ўғилчам, сен шуни билиб қўйгинки, хотинлар ёмонлик учун қўйилган бир тузоқ ҳамда овлоқдир. Хотинларга аралашган киши эътибор топмайди. Агар ибрат олиш ёки бирон фойда ҳосил қилиш учун улар билан аралашса, киши бирон нарсага эга бўлиши мумкин. Лекин хотинлардан яхшилик чиқмайди. Хотин зоти учун кўнглингдан жой берма. Ҳатто у ақлинг султониға ҳам эғалик қилади, кўзингга ҳаётинг нурини бекитиб юборади. Мен шу хотинларга аралашини ғафлатда қолган аблаҳлар ишидан бошқа нарса эмас, деб биламан.

Ўғилгинам, сен шуни уқиб олгин, ҳақиқий йўл икки-тадир: бири — пастдан юқорига кўтарилиш, иккинчиси — юқоридан пастга тушишдир. Биз тўғри йўл сенга аён бўлиб қолсин учун шу ҳиссий оламдан мисол келтирайлик. Сен шуни англаб ол: эшигимизда юрган ҳар бир киши, агар адолат ва ақл йўлини тутмаганда, бизга яқин бўла олармиди? Албатта, яқин бўла олмасди. Аксинча, ҳар бир киши адолат ва ақл йўлини тутсагина, кундан-кун бизга яқинлаша боради.

Шунингдек, инсон агар ақл йўлида бориб, ҳамма нарсадан равшанроқ бўлган олий нур оламиға яқинлашишиға ёрдам берувчи бадан қувватларини ишлатса, бир оз вақт ўтгач, ўша нур оламиға яқин бўлади қолади.

Бунинг белгиси — бундай кишининг дунёда буйруғи ўткир бўлишидир (161). Бу мартабаларнинг энг пастидир.

Бунинг ўрта даражаси эса, ерга доимий равишда етишиб турадиган кучли нурларни кўра оладиган бўлишдир.

Ниҳоят, мартабаларнинг энг олийси эса, мавжудот оламининг ҳақиқатларини биладиган ҳамда ўз билимларини адолат ва ҳақиқатга мувофиқ қилиб ишлатадиган даражада бўла олишдир.

Гапнинг очигини айтсам, агар сен нима хоҳласанг, шунга хўб деб, кўнглинг нима тиласа, истагингни бажо келтирадиган хотин топмоқчи бўлсанг, хомтама бўлмай қўяқол, сафар анжоминг тугаган, борар еринг узоқ!

Ва агар борди-ю, ишонч йўлига молик бўлиб, тўғри йўлдан юрмоқчи бўлсанг, бу бузуқ Ибсолдан ўзингни тий. Нега деганинда, унинг сенга кераги ҳам йўқ, у билан бирга бўлишдан сенга фойда ҳам чиқмайди. Энди сен қўлингни ювиб қўлтиққа ургин-у, бошингдан уни улоқтириб ташла. Агар хоҳласанг, марҳамат қилиб, сенга олий оламдан бир гўзални олиб бераман. У сен билан абадий бирга бўлади. Шундай қилсанг, сендан бутун мавжудот тангриси — Рабб ул-оламин ҳам рози бўлади.

Саломон Ибсолни қаттиқ севганидан подшоҳ гапига унчалик эътибор бермади. Уйига қайтиб, ўзи билан подшоҳ ўртасида бўлган можарони маслаҳат тариқасида Ибсолга айтди.

Хотин унга жавобан:

— У кишининг гапига қулоқ солма, — деди, — чунки у киши ёлғон-яшиқ бўлмагур пуч ваъдалар билан сени лаззатдан маҳрум қилмоқчи. Ишга қасд қилиш — иш бошланди, демакдир. Кўнглинг нима суйса, шуни бажо келтирадиган хотин менман.

Агар сен ақлли ва эҳтиёткор бўлсанг, подшоҳга сирингни очиб, мендан ажрала олмаслигингни, менинг ҳам сени ташлаб кетолмаслигимни айт.

Бола хотиннинг бу сўзларини эшитгач, отасининг вазири Ҳурнуснинг олдига бориб, Ибсолдан эшитганларини айтди.

Гап подшоҳга бориб етди. У боласининг аҳволига жуда ачинди (162). Кейин уни ўз олдига чақиртириб олди.

— Э, ўғилгинам! — деди Саломонга, — сен шуни уқиб ол: бир ҳаким, ишонч — омонот ёлғон билан, подшоҳлик баҳиллик билан, устомонлик хотинларга бўйсунуш билан келишолмайди, деб жуда тўғри айтган экан. Сен ҳали боласан, тагин сен менинг гапимдан, отам ўзига бирор манфаатни кўзлаб айтаябди, деб гумон қилма. Мен икки даврга яқин умр кўрдим, одам яшайдиган ҳамма ерга эга бўлдим, осмон ҳаракатларининг кўпчилигини кузатиб бордим, уларнинг таъсирларини кўриб-билиб келдим. Агар бу хил фоҳишаларга майлим бўлса эди, улар билан шуғулланган бўлар эдим. Лекин булар билан шуғулланиш кишини ҳамма яхшиликлардан ажратиб қўяди. Ва борди-ю агар хотинсиз туролмасанг, ўз вақтингни иккига бўлиб олгин; биринчисида ҳакимлардам илм ўрганиш билан банд бўлсанг, иккинчисида лаззат деб ўйлаганларингни олиш билан банд бўлгин.

Бола подшоҳнинг сўзини қабул қилди. У куннинг кўп қисмида ўзига фойдали бўлган илмлар билан шуғулланди. Подшоҳ хизматини бажариш вақти келгач, Ибсол билан ўйин-кулгу қилишни истарди. Унинг бу аҳволини подшоҳ билгач, ҳакимларга Ибсолни ўлдириб, ундан тинчиш ҳақида маслаҳат қилди.

Шунда подшоҳга вазир Ҳурнус:

— Э подшоҳ!— деди,— сен шуни билгинки, кишининг обод қилиши мумкин бўлмаган нарсанинг хароб қилишга қадам қўйиши яхши иш эмас. Сен олий Қаҳру Ғазабнинг⁶ ҳамма пардаларини очиб ташлаб, ҳокимдан маҳкумга, золимдан мазлумга ҳақ олиб беришни била-санку.

Агар сен умринг бўйи ҳеч бир юрмаган бу йўлга қадам қўйсанг, мен хонадонингга футур етиб, тухуминг қуриб кетишидан қўрқаман. Кейин сенга фаришталар тўдасига кириш учун эшик очилмайди. Бунинг йўли сен ўйлаганча бўлмай, аксинча, болага насиҳат қилиш керак. Шундай қилган тақдирингда бола ўзига ярашур ишни қилиб, Ибсолни ўз-ўзидан тарк қилиши мумкин.

Подшоҳ билан вазир Ҳурнус ўртасида бўлган бу гаплардан хабардор кишилардан бири Саломонга бориб, бор гапларни айтиб қўйди.

Буни эшитиб, Саломон билан Ибсол подшоҳ тузоғидан қутилиш ҳақида кенгашди. Иккови келишиб олиб подшоҳ даргоҳидан Мағриб денгизининг нариги томонига қочиб, ўша ерда туришга қарор қилишди. Улар қочиб кетгандан кейин икковининг ҳол-аҳволидан подшоҳга хабар беришди.

Подшоҳнинг тилладан ишланган иккита найи бор эди. Мана шу иккала найга тилсим шакллари чизилган эди. Шу иккала найда ҳамма иқлимга тегишли бўлган етита пуфлайдиган жойи бор эди. Подшоҳ бирон иқлимда нима бўлаётганини билишни истаса, унга аталган тешикдан пуфлар эди. Худди шу вақтда подшоҳ кўриб турган иқлимдаги одамлар ҳам уларни подшоҳ кўриб турганлигини билиб турар эдилар.

Агар подшоҳ кимга азоб бермоқчи бўлса, ўша иқлимга белгиланган тешикка озгина кул қўйиб пуфласа, ўша иқлимнинг маълум ва муайян жойи ҳам, куйдирмоқчи бўлган одам ҳам куйиб кетар эди.

⁶ Тангрини айтмоқчи.

Подшоҳ ўша найнинг бирига пуфлаган эди, Саломон билан Ибсолнинг ҳолидан хабардор бўлди ва уларнинг гурбатдан жуда абгорлигини, аҳволи танглигини билди.

Буларнинг иккаловини кўриб, подшоҳнинг кўнгли юмшади. Кейин уларнинг ҳар бирига кифоя қиладиган нарса элтиб беришни буюрди. Аммо уларга унчалик эътибор ҳам бермади. Шояд тўғри йўлга кириб, қайтиб келса, деб ўйлади.

Бу воқеадан бир қанча вақт ўтгач, буларнинг икковига шоҳнинг ғазаби келиб, ўзи билган илмлар орқали икковининг истагидан маҳрум қилди. Кейин иккаласи бир-бирини кўришдан жуда азобланидиган, бир-бирларига интилиш зўр бўлса ҳам, аммо этиша олмай қийналар эдилар (164).

Бола⁷ бошига тушаётган бу кулфатларнинг ҳаммасини шоҳнинг унга қилган қаттиқ ғазабидан келаётганлигини билди. Кейин у узр ва кечирим сўраб, шоҳ даргоҳига келди.

Подшоҳ болага қараб деди:

— Э бола! Сен шуни билгинки, гарчи мен сени ҳаддан ортиқ севганимдан узрингни қабул қилсам ҳам, лекин у бузуқ Ибсолни ёқтирмайман. Чунки сен то Ибсол билан суҳбатдош экансан, подшоҳлик тахтига ўтира олмайсан. Бунинг сабаби шуки, подшоҳлик тахти ҳам кишининг ҳамма нарсадан бўшаб, ўзига қарамоқликни истайди. Ибсол ҳам худди шундай — ҳамма нарсадан бўшаб, фақат унгагина қарашни истайди. Мана, буларнинг иккаласи бир-бири билан келишолмайди. Бу иккаласи худди, сен қўлинг билан тахтга осилсанг, Ибсол сенинг оёгингга осилиб турганга ўхшайди. Ана ўшанда Ибсол оёгингга осилиб турар экан, тахтга чиқиш мумкин эмаслигини биласан. Ўшанга ўхшаб фикринг иккала оёгингга Ибсол муҳаббати осилиб турар экан, қалбинг нарвони билан фалаклар тахтига чиқишинг мумкин бўлмай қолади.

Кейин подшоҳ, биринчи мисолда уларга айтганидек, осилиб қолишга буюрган эди, иккалалари куни бўйи ўшандай осилиб қолдилар. Кеч киргандан кейин подшоҳ иккалаларини тушуртирди. Кейин улар бир-бирларининг

⁷ Текстда шу жумла бошида „Муаллиф айтаяпти“ деган сўз келган. Биз уни ва ундан бошқа жойда ҳам келган шу сўзнинг таржимада тушириб қолдирдик.

қўлларини тутишганларича кетишди ва тўппа-тўғри бориб, ўзларини денгизга ташлашди.

Шоҳ ўз фикрида уларнинг бориб сувга ташлашларини билган эди. Кейин у сув парисига Саломонни омон сақлашни буюрди. Уша заҳоти подшоҳ томонидан бир тўда одам бориб, Саломонни соғ-саломат сувдан чиқариб олишди. Лекин Ибсол денгизда қолганича, ғарқ бўлиб кетди.

Ибсолнинг ғарқ бўлгани Саломонга аниқ бўлгандан кейин унинг фироқидан ва у билан энди учрашолмаслигидан қайғуриб, ўлар ҳолатга етди. Нуқул бетоқат бўлавериб, ҳатто жинни бўлай деб қолди.

Шунда шоҳ ўз ҳақими Ақлиқулосга айтди:

— Э Ҳақим! Уғлимни йўлга солишга ёрдам бергин, йўқса у ҳалок бўлай (165) деб қолди. Дунёда менинг ундан бўлак фарзандим йўқ.

— Мени Саломон билан ўз ҳолимга қўйиб қўй, — деди Ҳақим шоҳга. — Уни мен ўзим йўлга соламан.

Кейин Ҳақим Саломонни ўз ҳузурига чақирди.

— Э Саломон! — деди Ҳақим. — Ибсолнинг висолига етишишни хоҳлайсанми?

— Нега хоҳламай уни, — деб жавоб берди Саломон. — Менинг ҳамма ишларим ўшанинг висоли йўлида расво бўлиб кетди-ку!

Кейин Ҳақим унга айтди:

— Мен билан бирга Сориқун ғорига борасан. У ерда мен ҳам, сен ҳам қирқ кун узлатга чўкиб, дуо қиламиз. Шу йўл билан Ибсол сенинг олдинга қайтиб келади.

Саломон Ҳақим сўзини қабул қилиб, у билан бирга ғорга борди.

— Энди менинг сенга учта шартим бор, — деди Ҳақим. — Бу уч шартнинг бири шуки, сен мендан ҳеч бир ишингни яширмайсан. Чунки касаллик табибга очиқ айтилмаса, уни даволаш қийин бўлади. Иккинчиси, сен худди Ибсолга ўхшаб кийиниб оласан. Мен қандай хатти-ҳаракат қилсам, сен ҳам ўшандай қиласан. Лекин мен узлуксиз қирқ кун рўза тутаман, сен бўлсанг ҳар етти кун деганда ифтор қилиб турасан. Учинчиси эса, бундан кейин умр бўйи Ибсолдан бошқага ишқ қўймайсан. Чунки муҳаббат оламидан бошинга тушган кулфатларни ўзинг ҳам кўриб турибсан.

— Э Ҳақим, бу шартларингни қабул қилдим, — деди Саломон.

Шундан кейин Ҳақим бир неча кун дуо ва салавотлар билан Зуҳрони чақиришга киришди. Шунда Саломон ҳар кун Ибсол суратини кўра оладиган бўлди. Сурат Саломон олдига келар, у билан бирга ўтирар ва ширин сўзлар билан Саломонга меҳрибончилик қилиб кетарди. Саломон ўша пайтда кўрган нарсаларининг ҳаммасини Ҳақимга гапириб берарди; Ибсолни унга кўрсатиш борасидаги хизматлари учун унга жуда ҳам миннатдорлигини билдиради.

Қирқинчи кун бўлгандан кейин, ажойиб бир сурат, ҳамма ҳусн ва жамолдан ҳам устун чиройли бир сиймо кўринди. Бу сурат Зуҳро сурати эди⁸ (166).

Саломон шу суратни қаттиқ севиб қолди. Унинг бу севгиси Ибсолга бўлган муҳаббатини унуттирди.

Шундан кейин Саломон Ҳақимга қараб айтди:

— Э Ҳақим, мен энди Ибсолни истамайман. Ибсол учрашуви ва суҳбати туфайли мен меҳнат ва машаққатларга дучор бўлдим. Унинг суҳбати қуриб кетсин. Энди бу суратдан бошқасини истамайман.

Ҳақим Саломонга айтди:

— Мен сенга Ибсолдан бошқа ҳеч кимга ишқ қўймайсан, деб шарт қўймабмидим? Мана шу пайтгача қанча машаққат чекдик, ҳатто Ибсолни сенинг олдинга қайтариш учун қилган дуоларимиз қабул қилинишга яқинлашган эди.

— Э Ҳақим! — деди Саломон. — Сен менга раҳм қил, мен бу суратдан бошқани истамайман.

Ана шундан кейин Ҳақим шу сурат парисини Саломон ихтиёрига олиб берди. Ҳатто у Саломон истаган вақтда келадиган ва у билан улфат қурадиган бўлди.

Шундай қилиб, Саломон қалбидан бу сурат муҳаббати ва ўша ошиқлик кетиб, ақли соғломлашиб, ҳикмат ва подшоҳлик даражасидан ўйин-кулгу даражасига тортаётган муҳаббат кудуратидан тозалангунча, ўша аҳвол давом этди.

Подшоҳ ўз ўғлининг юриш-туришларини йўлга солиш борасида қилган тадбирлари учун Ҳақимга миннатдорчилик билдирди.

⁸ Афсоналарга кўра, Зуҳро гўзал қиз бўлган. Хорут билан Морут деган икки фаришта уни севиб қолган эмиш. Зуҳро бу севувчилар ёрдами билан учинчи осмонга кўтарилиб, ўша ерда қолиб кетган эмиш.

Шундан кейин Саломон подшоҳлик тахтига ўтирди ва ҳикмат томонга юз ўгирди.

Саломон улуғ мақсадларга эришди. Унинг подшоҳлик даврида ундан ажойиб ва ғаройиб нарсалар юзага келди.

Саломон бу қиссани тилладан қилинган еттита лавҳа тахтага ёзиб қўйишни буюрди. Кейин у еттита юлдузга аталган дуони ҳам тилладан ишланган бошқа еттита лавҳага ёзиб қўйишни буюрди. Кейин буларнинг ҳаммасини иккала ҳарамга, отасининг қабри бошига қўйди⁹.

Шундай қилиб, олам икки тўфондан, яъни ўт ва суъ тўфонидан кейин обод бўлгач, Афлотун деган художўй ҳаким чиқди. Афлотун иккала ҳарамдаги муҳим ишлардан, нафис заҳиралардан ўз ҳикмати ва маърифати билан хабардор бўлди. Кейин у иккала ҳарам томонга жўнади. Лекин ўша замон подшоҳлари уни очишга рухсат бермадилар. Кейин Афлотун ўз шогирди Аристотелга васият қилиб, агар очиш мумкин бўлса, уни очишга ва унда омонат қўйилган яширин руҳоний илмлардан (167) фойдаланишни тайинлади.

Кейин Искандар чиқди. Искандар Аристотелнинг ҳар хил илоҳий ҳикматларидан фойдаланадиган кишилардан эди.

Искандар ғарб томонга юрганида, у билан бирга Аристотель ҳам борди. Улар ўша икки ҳарамга етдилар. Дастлаб унга Аристотель қадам қўйиб, иккала ҳарам эшигини Афлотун унга васият қилган йўсинда очди.

Искандар Аристотелга у ердан «Саломон ва Ибсол» қиссаси ёзилган лавҳалардан ўзга нарсани олиб чиқишга рухсат бермади.

Ундан кейин иккала ҳарам эшигини билганидай қилиб қулфлади.

Саломон тили билан ёзилган лавҳаларнинг энг сўнггида шу сўзлар ёзилган эди:

«Илм ва мулкни олий ва комил зотлардан ўрган, чунки нуқсонлилар сенга нуқсондан бўлак ҳеч нарсани бера олмайди»¹⁰ (168).

⁹ Биринчи қоридан келтирилгандек, ҳаким бошига қўйилиши керак эди. Лекин текстда бундай эмас.

¹⁰ 167-бет тугайди (Ушбу қисса 1908 йилда Мисрда Ибн Синонинг „Тисъа расоил“ асарига илова қилиб босилган арабча матндан олиб таржима қилинди).

НАСРУДДИН ТУСИЙНИНГ „ШАРҲ АЛ-ИШОРОТ“ АСАРИДА „САЛОМОН ВА ИБСОЛ“ ҚИССАЛАРИ ҲАҚИДА АЙТГАНЛАРИ

«Агар қулоғинга чалинган ва эшитганларинг орасида «Саломон ва Ибсол» қиссаси сенга ёқиб қолса, сен шуни билгинки, сен агар Ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг ўзинг учун тўқилган масал, Ибсол маърифатдаги даражанг учун тўқилган масалдир. Ундан кейин, агар кучинг етса бу рамзни ечгин»¹.

Агар сўз кетма-кет улашиб келса, («сарада ал ҳадиса») дейилади. Агар сўз жуда яхши тузилган бўлса, унга («ясруд ул-ҳадиса»), дейилади.

Саломон дарахт дегани ҳамда бирон жойнинг номи ва кишилар исми бўлиб ҳам келади.

Ибсол бўлса, махрум қилиш деганидир. Агар бирон кишини ҳалокатга ёки гаровга тутиб берилса, Абсалту фалонан (фалончини фалокатга ёки гаровга тутиб бердим), дейилади.

«Басалту» деган сўз қамаш ва тийиш маъноларида ҳам ишлатилади. «Басал» сўзини бўшатиш, деган маънода ҳам келади, дейдилар.

Фазил шориҳ² бу мавзу тўғрисида, Шайх нима айт-

¹ Бу Ибн Сино сўзи; Тусий бу ҳақда унинг сўзини келтириб, кейин шарҳга ўтади.

² Фозил Шориҳ — Фахруддин Розий. Розийни ҳамма жойда „Аллома“ — жуда билагон, деб аташади. Бу олимлар ўртасида, ўз даврида бир унвон ҳам бўлган. Лекин Тусий Розийга бундай баҳо беришга қарши бўлса керак. Уни „аллома“ деб атамай усталик билан фозил шарҳчи, деб қўя қолади. Тусий Ибн Синонинг „Ишорот“ини шарҳлашда Розийнинг кўп фикрларига қарши бўлган; кўп жойдаги Розий эътироз билдирган жойларга Тусий жавоб беради. Ҳатто булар ўртасида туғилган мунозара катта бўлганидан Қутбуддин Муҳаммад Розий Тахтоний булар ўртасидаги мунозарани келтириб, уларни шарҳлаб бир асар ёзади (Қаранг: Қутбуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Розий Тахтоний, Ал Муҳокамот, ЎзФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 2433).

ган бўлса, унинг айтганлари тушуниб бўладиган нарсалардан эмас ва у орқали тўғри йўл топиш ҳам мумкин эмас, дейди. Чунки унда ақлга тўғри келмайдиган нарсалар билан тўлган махсус сифатлар зикр қилинади, дейди. Яна у машҳур қиссалардан ҳам эмас, балки бу Шайх³ ўзининг баъзи нарсалари учун ишлатган икки лафз (образ)идир. Бу хил лафзларни ақл ўзича тушуниб етиш мумкин эмасдир. Шайхнинг уни ечгин, деб уқтириб айтиши, ғайбни билишга қилган таклифидир, дейди.

Бу тўғрида айтилган сўзларнинг энг дурусти Саломондан Одам алайҳиссалом, Ибсолдан мурод жаннат дейилганлигидир. Гуё Шайхнинг айтишича, одамдан мурод нафси нотиқа, жаннатдан мурод бахт ва саодат даражасидир. Одамнинг буғдойни еб, жаннатдан чиқарилиши, унинг ўша (асл) даражадан тушиши ва истак томонга юзланишидан иборат бўлади (дейди Розий). Менимча эса⁴, Шайхнинг сўзи, ушбу икки исм⁵ зикр қилинадиган бир қисса борлигини ва у ўз ичига бир севгувчининг ўз севганига аста-секин етишгани ҳақида сўз юритилишини билдиради. Шу етишиш сабаби билан севгувчи аста-секин мақсадига эришади. Бу ҳолда Саломонни шу севгувчи (яъни толиб)га, Ибсолни эса шу севилувчи (яъни матлуб)га татбиқ қилиш мумкин бўлади. Улар ўртасида юз берган воқеани эса Шайхнинг ечишга буюрган рамзига татбиқ қилса бўлади. У қисса араб қиссаларидан бўлса керак. Чунки ўша икки исм арабларнинг масал ва ҳикояларида учраб туради.

Хуросоннинг баъзи фозилларидан эшитишимча, Ибн Аъробий ўзининг «Нодиралар» деган китобида бир қиссани зикр қиларкан. Бу қиссада икки кишининг бир қавмда асирда бўлганлиги ҳақида гап борар эмиш. Бу икки кишининг бири яхшилик билан машҳур бўлган экан, унинг исми Саломон эмиш. Ибсол Журҳам қабиласидан экан. Саломон яхшилик билан шуҳрат қозонгани сабабли тўлов бериб, ўзини асирликдан қутқарар эмиш, журҳамлик Ибсол бўлса, ёмонлик билан донг чиқарганлиги-

³ Ибн Синони „Шайх ар-Раис“ деганлар. Шундан қисқартиришиб кўп ерда, „Шайх“ деб олаверадилар.

⁴ Бу Тусий сўзи, юқорида Тусий Розий фикрини келтирган эди.

⁵ Саломон ва Ибсол номини айтмоқчи.

дан то ҳалок бўлганича асирликда қолар эмиш. Буларнинг иккаласидан араблар масал ҳам қилишган. Масалда Саломон ва унинг дўсти Ибсолнинг (асирликдан) қутулганлиги зикр қилинади. Лекин мен бу масални эслай олмайман. (Ибн Аъробийнинг) юқорида айтилган китобидан у қиссани мутолаа қилиш ҳам менга муяссар бўлмади. Мен эшитган йўсиндаги қисса бу ердаги мақсадимизга тўғри ҳам келмайди. Лекин у қисса ўша икки исм арабларнинг нодир ҳикояларида борлигидан далолат беради.

Гап бу ҳақда борар экан, Саломон ва Ибсол Шайхнинг баъзи нарсалар учун ишлатган икки лафзи — образи бўлиб чиқмайди ва у бошқа кишиларни шу образни ўрганишга таклиф қилгани ҳам бўлиб чиқмайди, балки Шайх агар бу қиссани эшитсанг, қиссада айтилган Саломон ва Ибсол образларидан ўзингни ва ирфондаги даражангни тушуниб олгин, ундан кейин бу рамзни ечишга урин; шундай қилган тақдирингда, қиссада юритилган сўзлардан уни орифлар аҳволига мос келишлигини билиб оласан, демоқчи бўлади.

Шундай бўлгач, Шайхнинг бу рамзни ечгин, деб айтиши ғайбни билишга қилган таклифи бўлиб чиқмайди. Чунки рамзни ечиш — ўша қиссани эшитишни талаб қилади. Шундай деб олган тақдиримизда, Шайхнинг бу рамзи ақл ўз-ўзича йўл топиб тушуна оладиган нарсалардан бўлиб чиқади.

Сўнгра мен сенга айтсам, ушбу шарҳни ёзиб тугатганимдан кейин менга Саломон ва Ибсолга тегишли иккита қисса учради.

Мен аввал учратган у қиссаларнинг бирида айтилишича, қадимги замонда Юнон, Рум ва Мисрнинг бир подшоҳи бўлган. У подшоҳга бир ҳаким йўлиқади ва ҳаким шоҳга ўз тадбири билан ҳамма иқлимларни олиб беради. Подшоҳ бирон хотин билан муносабатда бўлмасдан туриб, ўз ўрнига ўтирадиган ўғилли бўлишини истаб қолади. Ҳаким иш олиб бориб, ниҳоят, хотин бачадонисиз, шоҳдан бир ўғил бола пайдо қилиб беради. Унинг отини Саломон қўяди. Болани Ибсол исмли хотин эмизади, уни тарбиялай бошлайди. Бола балоғатга еатгач, хотинни севиб қолиб, ундан ажралмайдиган бўлиб қолади. Хотин болани ўзи билан бирга бўлиб лаззатланишга чақирган эди. Лекин отаси уни бу йўлдан қайтаради ва ундан ажралгин, деб бую-

ради. Бола отасига бўйсунмай, иккаласи биргаликда Мағриб денгизининг нариги томонига қочиб кетишади.

Подшоҳнинг бутун иқлимлардан хабардор қиладиган бир асбоби бор эди. Ўша асбоб орқали шоҳ иқлимларда бўлаётган ҳодисалардан хабардор бўлиб турар ва у ердаги бор аҳолилар устидан ҳукм юргизарди. Шундай қилиб, шоҳ ўша асбоб орқали буларнинг икковларининг аҳволидан хабардор бўлди. Уларнинг ҳолини кўриб, раҳми келди ва тирикчилигига етарли овқат юбортирди. Шу кўйича, у бир қанча вақт уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйди. Кейин Саломонни хотин билан узоқ вақт қолиб кетганига шоҳнинг ғазаби келиб, улар икковини шундай ҳолга солиб қўйдик, натижада, улар бир-бирини кўриб турса ҳам етиша олмай, муштоқ бўлиб азоб чекардилар. Ниҳоят, Саломон нима учун бундай бўлаётганига тушуниб етди (365)⁶. Кейин қайтиб, отасининг олдига узр айтиб келди. Отаси, бузуқ Ибсол билан алоқада бўлиб, у билан улфат бўлган киши унга тайёрланган мулкка ета олмайди, деб Саломонни огоҳлантиради. Кейин Саломон ва Ибсол икковлари бир-бирларининг қўлларини тутишганларича, ўзларини денгизга ташлашади. Подшоҳнинг буйруғи билан сув париси Саломоннинг ҳалок бўлишига озгина вақт қолганда қутқариб олади. Ибсол бўлса сувда ғарқ бўлиб кетади. Саломон бундан қаттиқ қайғуга чўмади. Болани йўлга солиш учун шоҳ ҳақимни ёрдамга чақиради. Ҳақим Саломонни ўз олдига чақириб, менинг айтганимни қилсанг, мен сени Ибсолга етказаман, дейди. Саломон ҳақим гапига кўнади. Ҳақим болага Ибсол суратини кўрсатади. Ибсолга етишишни умид қилиб, унинг суратини кўриш билан боланинг кўнгли тасалли топарди. Бора-бора бола Зухро суратини кўра оладиган даражага етади, кейин ҳақим болага Зухро суратини кўрсатади. Саломон у суратни қаттиқ севиб қолади ва сурат доимо у билан бирга қолиб кетади. Натижада, бола Ибсолни хаёлидан чиқариб юборади. Ибсолдан ажралгандан сўнг у подшоҳликка тайёрланади ва тахтга ўтиради.

Ҳақим подшоҳнинг ёрдами билан икки ҳарам бино қилади. Бири шоҳга, иккинчиси ўзига бўлади. Кейин иккаласининг жасади билан бирга иккала ҳарамга шу қисса ҳам қўйилади. Лекин қиссани у ердан олиб чиқиш

⁶ Бу рақамлар арабча текстнинг бетлари.

Аристотелдан бўлак ҳеч кимга мумкин бўлмайди. Чунки Аристотель Платоннинг таълими билан қиссани (у ердан) чиқаради ва (ҳарам) эшигини бекитиб қўяди. Кейин қисса (ҳаммага) тарқалиб кетади. Ҳунайн ибн Исҳоқ у қиссани юнончадан арабчага таржима қилади.

Авом ҳақимларидан бири, Шайхнинг сўзини⁷ шу қиссага қарата айтилганлигига нисбат беради. (Масаланинг бундай қўйилиши) қиссага ҳеч алоқаси йўқ. Бу қисса унга тўғри келмайди. Чунки у қисса шоҳнинг ақли фаол, ҳақимнинг юқоридан туриб унга нур сочиб (яъни файз бериб) турадиган зот бўлишлигини тақозо қилади. Саломон нафси нотиқадир. Чунки Ҳақим жисмоний нарсаларга алоқасиз равишда нафси нотиқани юборди.

Ибсол ҳайвоний бадан қувватларидир. Бу қувватлар билан нафс такомиллашади ва унга ошно бўлади.

Саломоннинг Ибсолга бўлган ишқи эса, бадан лаззатларига бўлган майлдир. Ибсолнинг бузукликка нисбат берилиши бўлса, нафс ажралганидан сўнг унинг муайян моддасига бошқа нафснинг тааллуқли бўлишидир. Иккаласининг Мағриб денгизининг нариги томонига қочиши бўлса, ҳақиқатдан узоқ бўлган тагсиз-фоний ишларга шўнғиб кетишидир. Икковининг бир қанча вақт ўз ҳолига ташлаб қўйилиши эса, уларнинг (яшашлари ва) умрларининг маълум бир қисмининг ўтишидир. Бир-бирини кўриб туриб, муштоқлик ҳамда етишолмаслик билан азоб чекишлари эса, уларнинг умрларининг ўтиши (ва қартайиши)дир; ундан ташқари, ёш қайтгандан кейин қувватдан футур кетиши билан бирга нафс хоҳишининг йўқолмаслигидир⁸. Саломоннинг отаси олдига қайтиши камолотга тушуниб етиши, бекорчи нарсалар билан шуғулланганига қилган пушаймонидир. Иккаласининг ўзини денгизга ташлаши уларнинг ўлимга чоғланишидир.

Баданга келсак, унинг (ҳалокатга учраши) қувват ва мизожнинг тарқалиб кетишидан бўлади. Нафснинг (ҳалокатга учраши эса) унинг баданга бўлган ҳамкорлигидан бўлади. Саломоннинг қутқарилиб қолиши нафснинг бадандан сўнг абадий қолишидир. Саломоннинг Зухро

⁷ Шу илова аввалида келтирилган, Саломон ва Ибсол ҳақидаги Ибн Сино сўзи ҳақида гап боради.

⁸ Яъни киши қариса ҳам кўнгли қаримайди, деган маънода.

суратини кўра олиши эса, ақлнинг олий камолотга эришиши натижасида унинг шодлиги билан лаззатланишидир. Унинг подшоҳлик тахтига ўтириши эса ҳақиқий камолга етишидир. Даҳрда иккита ҳарамнинг қолиб кетиши сурат ва моддадир.

Қиссанинг мазмуни ана шундан иборат. Саломон Шайхнинг мақсадига тўғри келади. Лекин Ибсолдан кутилган маъно Шайхнинг кўзлаган мақсадига (мутлақо) тўғри келмайди. Чунки Шайх Ибсолдан ирфондаги орифлар даражасини айтмоқчи бўлган. Лекин бу ердаги Ибсол эса, худди орифнинг ирфон ва камолига тўсқинлик қилувчи шахсга мисол бўлади.

Шу сабабдан Шайх айтган фикрга бу қиссанинг даҳли йўқ. Бу аҳвол қисса ҳақида гапирувчининг⁹ Шайх мақсадини тушуна олмаганлигидан далолат беради. Лекин ушбу шарҳни тугатганимдан йигирма йил ўтгандан сўнг менга иккинчи бир қисса учради. Бу қисса Шайхга мансуб бўлиб, Шайх ишора қилган қисса худди шунинг ўзидир. Чунки (Абу) Убайд Жузжоний Шайх асарларининг феҳрестиди Шайхнинг «Саломон ва Ибсол» қиссасини ҳам келтириб, зикр қилган эди.

Қиссанинг хулосаси шу:

Саломон ва Ибсол иккови бир-бирига меҳрибон ака-ука бўладилар. Ибсол ёши кичикроғи эди. У акасининг олдида тарбияланади. У бола чиройли, ақлли, одобли, олим, вазмин, шижоатли бўлиб ўсади. Саломоннинг хотини унга ошиқ бўлиб қолади. Хотин бир кун Саломонга, Ибсолни оиланга аралаштириб қўйгин, болаларинг ундан таълим олади, дейди. Кейин Саломон Ибсолга ўшандай қилишга буюради. Лекин Ибсол хотинларга аралашидан четланади. Кейин Саломон Ибсолга, менинг хотиним сенга она даражасидадир, дейди. Кейин Ибсол хотин ҳузурига қиради. Хотин Ибсолни иззат-икром қилади. Бир оз вақтдан кейин, хилватда хотин унга ўз ишқини изғор қилади. Бундан Ибсолнинг юраги сиқилиб кетади. Хотин Ибсолни ўзига бўйсунмаслигига ақли етиб, эри Саломонга:

— Укангни синглимга уйлантириб, уни укангнинг мулкига айлантирсанг-чи!, дейди. (Саломон кўнади). Кейин хотин синглисига бориб шундай дейди:

⁹ Яъни Фаҳруддин Ғозийнинг.

— Мен сени, Ибсол менсиз фақат сенинг ўзингга бўлсин деб, унга узатаётганим йўқ, балки бу ишда мен ҳам сен билан шерик бўлай деб қилаяпман. (Синглиси ҳам у айтган гапларга кўнади).

Кейин хотин Ибсолга, менинг синглим жуда ҳаёли, уятчанг қиз, унинг олдига кундуз кира кўрма, то танишиб олмагуниггача у билан гаплаша кўрма, дейди.

Тўй кечаси Саломоннинг хотини синглисининг тўшагига кириб ётади. Кейин у ерга Ибсол кириб келади. Хотин ўз нафсини тиёлмайди. Дарров қучоқ очиб, Ибсолни бағрига босади. Ибсол ҳайрон бўлиб қолади. У ўзича, жуда уятчанг қизлар бундай қилмасди-ю, деб ўйлайди. Бу вақт осмонни қора булут қоплаб олган эди. Шунда бирдан чақмоқ чақилиб, унинг ёришиши билан хотин юзи кўринади. Ибсол хотин юзини кўрган заҳоти сапчиб тўшакдан туриб, унинг олдидан чиқиб кетади.

Энди Ибсол хотиндан ажралишга киришади. Кейин у (акаси) Саломонга, мен сенга ўлкаларни фатҳ қилиб бермоқчиман, бу иш менинг қўлимдан келади, дейди. Кейин лашкарни олиб, халқларни ўзига қаратади. У қуруқлик ва денгиздаги, Шарқ ва Ғарбдаги ўлкаларни акасига беминнат фатҳ қилиб беради.

Бу иш билан у ер юзини Зу(л)қарнайндан аввал эгаллаган киши бўлади. Ўз ватанига қайтгач, Ибсол хотин энди мени унутгандир, деб ўйлаган эди. Лекин (аксинча) хотин яна ишқивозликка ўтиб, Ибсолни қучоқламоқчи ҳам бўлади. Бола ундан ўзини тортади ва хотинни жеркиб ташлайди.

Кейин улар мамлакатига¹⁰ душман чиқиб қолади. Саломон Ибсолни аскарлар билан бирга (душманни даф қилишга) юборади. (Кўлидан бир иш келмаган) хотин Ибсолни жанг майдонида ҳалок қилдириб кетиш учун аскар бошлиқларига мол-дунё беради. Аскарбошилар шундай қиладилар. Душманлар улар устидан ғалаба қозонади. Жанг майдонида Ибсолнинг қонга беланганлигидан ўлди, деб ўйлаб, уни ярадор ҳолда майдонда ташлаб кетадилар. Сутли (эмизувчи) ваҳший ҳайвонлардан бири унинг тепасига келиб қолади ва раҳми келиб, ўз эмчагининг учини (беҳуш бўлиб ётган) Ибсол оғзига тўғрилайди. Шу билан озиқланиб, Ибсол ўзига

¹⁰ Саломон ва Ибсоллар мамлакати.

келади ва соғайиб, Саломон қошига қайтади. (Бу вақт-да) душманлар Саломонни ўраб олган бўладилар. Улар Саломонни (ўзларига) бўйсундирган эдилар. Саломон ўз укасидан ажралганига жуда қайғурар эди. Ибсол уни билиб, аскар тўплаб қурол-аслаҳани олади ва душманларга ҳужум қилади. Уларни чекинишга мажбур қилиб, улар улуғини асир олади. Шундай қилиб, ака-сига мулкани (душмандан) тозалаб беради. Ундан сўнг, хотин ошпази билан овқат келтирадиган малайи икко-вига мол беради. Бу икки хизматкор Ибсолга заҳар ичирадилар. (Ваҳолонки) Ибсол садоқатли, улуғвор, олий табиат ҳамда илмли ва илмга амал қиладиган киши эди. Саломон шундай укасини йўқотганидан (367) кўп қайғуради, ҳатто ўз мулкидан воз кечади. Ўз замондошларининг бирига тахтни топширади. Кейин тарки дунё қилиб, тангри билан яширинча гаплашади. Тангри унга яширинча, юз берган ҳақиқий аҳволни кўрсатади. Кейин Саломон хотинга, ошпазга, овқат келтирадиган малайга укасига нимани солиб ичирган бўлса, бу ҳам уларга шуни солиб ичир (иб ўлдир)ади.

Қисса мазмуни ана шундан иборат.

Бунинг таъбири шуки, Саломон нафси нотиқага ўхшатмадир, Ибсол фойдали ақлни ҳосил қилганича, унга қараб тараққий қилувчи назарий ақлга ўхшатмадир.

Мана шу ҳол агар нафс камолот томонга қараб тараққий қилмоқчи бўлса, унинг ирфондаги даражасидир. Саломоннинг хотини нафс билан бирлашиб кетиб, бир шахсга айланган, шаҳват ва ғазабга тортадиган бадан қувватларига ўхшатмадир.

Хотиннинг Ибсолга бўлган ишқи эса, унинг бошқа қувватларни эгаллаганидек, ақлни ҳам эгаллашга бўлган интилишига ўхшатмадир. Шундай қилган тақдирда ақл унинг бекорчи интилишларини ҳосил қилишга бўйсунган бўлади.

Ибсолнинг хотиндан ўзини олиб қочиши ақлнинг ўз оламга тортишидир.

Хотиннинг Ибсол қўлига топширилган синглиси эса, назарий ақлга бўйсунувчи амалий ақл деб аталадиган амалий қувват тимсолидир. Назарий ақл хотиржам нафсдан иборатдир.

Хотин ўз синглисининг ўрнига кириб ётиши ҳукмрон нафснинг тубан талаблар томон қизиқиб тортилиши ва

ҳақиқатда уни яхши ишлардан қилиб кўрсатилишидир. Қора булутлар орасида чақмоқ чақилиб кўриниши бекорчи — фоний нарсалар билан шуғулланган пайтда эса келадиган илоҳий илҳомдир. Бу ҳаққа тортадиган жозибадир. Хотинни Ибсол силтаб ташлаши ақлнинг орзу-ҳавасдан юз ўгиришидир.

Акасига ўлка фатҳ қилиб бериши нафснинг назарий қувват орқали жабарут ва малакутни била олиши ва (тараққий қилиб) илоҳий оламга яқин бўлишидир. Яна нафснинг амалий қувват орқали ўзи турган баданда манзил ва шаҳарлар ишида маслаҳатли, яхши тадбирлар қўллашга қудратли бўлишидир. Шу сабабдан Ибсолни Зу(л)қарнайннинг олдингиси деб аташди. Чунки Зу(л)қарнайн кимда-ким Хофиқонни¹¹ эгалласа, шунга бериладиган лақабдир. Унга аскар тўплаб берилиши олий жамиятга¹² чиқиши олдида нафсдан ҳиссий, хаёлий ва ваҳмий қувватларнинг йўқолиши ва унинг (яъни одамнинг) ўша қувватларга илтифот қилмаганидан у қувватлардан футур кетишидир. Ваҳший ҳайвон сути билан озиқланиши оламдан ташқари, яъни унинг юқорисида турувчидан камолот берилишидир.

Саломоннинг Ибсолни йўқотгандан аянч аҳволга тушиши нафс ўзини унутиб қўйиб, ўз устидаги (бадан) билан шуғулланиб, изтироб чекишидир.

Ибсолнинг ўз акаси олдида қайтиб келиши, бадан ишларида ақл илтифотининг маслаҳатли тартибга қайтишидир. Ошпаз бўлса, ўч олиш олдида алангаландиган ғазаб қувватиدير. Дастёр эса, бадан муҳтож бўлган нарсани ўзига тортиб олувчи истак қувватиدير. Ибсолни ҳалок этишга уларнинг келишишлари (кейинги) бемаза умрда ақлнинг йўқолишига ҳам ҳоким нафснинг ожизлиги ҳамда кучсизлиги сабабли ихтиёжи кўпайиб, иккала қувватнинг¹³ ишлатишига ишоратдир. Саломоннинг улар (учови)ни ўлдириши¹⁴ нафснинг охир умрида бадан қувватларини ишлатмай қўйиши, ғазаб

¹¹ Шарқ ва Ғарб.

¹² Матнда „Малайи аъло“ — олий жамият дейилган. Бундан фаришталар жамияти тушунилади.

¹³ Ошпаз ва дастёр — ғазаб ва истак. Нафс ўтмаслашиб қолади, яъни хотин қариб қолганидан кейин ўша икки қувватни, яъни ғазаб (ошпаз) ва истак (дастёр)ни ишлатади, деганидир.

¹⁴ 368-бег тугади учови: хотин, ошпаз, дастёр.

ва истак ҳаяжонининг кетиши, уларнинг зарарларининг йўққа чиқишига ишоратдир. Подшоҳнинг тахтдан воз кечиши ва уни ўзгага топширилиши унинг¹⁵ бадан тадбири (ишлари)дан тўхталиши ва баданнинг бошқанинг ихтиёрига ўтишидир.

(Шайх асарини) мана бу хилда изоҳлаш Шайх айтган (асар)ига тўғри келади. Шайх (ўша сўзларини) мана шу қиссага қарата айтганининг «Қазо ва қадар» деган рисоласидаги Саломон ва Ибсол ҳақида келтирган сўзлари ҳам исботлайди. (Шайх) ўша рисоласида тим қоронғи (кеча)да чақмоқ чақилиб, Саломон хотинининг юзини Ибсолга кўрсатгани, қолаверса, Ибсолнинг хотиндан юз ўғирганининг баёнларини ҳам айтиб ўтган.

Бу қисса ҳақида бизга маълум бўлгани шу. Қитоб чўзилиб кетмасин деб, қиссани Шайх ибораси билан келтирмадим¹⁶.

¹⁵ Яъни нафснинг — жоннинг демоқчи.

¹⁶ 369-бет. Бу келтирилганлар Тусий сўзлари. Ушбу парча Насруддин Тусийнинг „Шарҳ ал-Ишорот“ деган асарининг 1873 йилда Истанбулда босилган арабча матнидан таржима қилинди, 364—369-бетлар.

ПОВЕСТЬ ИБН СИНЫ „САЛАМАН И ИБСАЛ“

Абу Али ибн Сина (980—1037 гг.) является крупнейшим представителем передовой общественно-политической мысли народов Средней Азии. Философ, медик, естествоиспытатель и математик, поэт и прозаик, он был подлинным энциклопедистом. Ибн Сина оставил богатейшее научно-литературное наследие, являющееся значительным вкладом в мировую культуру. В творчестве и мировоззрении Ибн Сины воплотились прогрессивные идеи средневекового Востока. Говоря словами В. И. Ленина, «в его наследии есть то, что не отошло в прошлое, что принадлежит будущему»¹.

Изучению и анализу творчества Ибн Сины и его философских взглядов посвящено много книг и статей. Немало имеется комментариев к произведениям великого мыслителя. Однако богатейшее наследие Ибн Сины освоено далеко не полностью. Такие его произведения, как «Киссат Саламан ва Ибсал» («Повесть о Саламане и Ибсале») и «Киссат Юсуф» («Повесть о Юсуфе»), пока не исследованы ни советскими, ни зарубежными востоковедами, не переведены с арабского языка и не прокомментированы ни на одном языке мира. Да и вообще мало кому известно, что эти произведения принадлежат перу Ибн Сины и дошли до нас в уникальной рукописи, хранящейся в Институте востоковедения АН УзССР в г. Ташкенте².

Это побудило автора избрать темой своей работы перевод и исследование произведения Ибн Сины «Киссат Саламан ва Ибсал».

¹ В. И. Ленин, О литературе, М., 1957, стр. 21.

² Р. саил хукама, рук. ИВ АН УзССР, инв. № 2385, л. 1016а—1036.

При разработке намеченной темы наряду с работами Насраддина Туси, Фахраддина Рази, Ибн Туфайла автор пользовался также работами востоковедов А. Ф. Мерена, Х. Корбена, Е. Э. Бертельса, С. Нафиси, Аббаса Ахмада, А. Е. Крымского, К. Чайкина, Ю. Н. Завадовского и многих других. Кроме того, для установления наличия данного труда Ибн Сины в различных библиотеках мира автор пользовался многими каталогами книгохранилищ, а также библиографическими трудами: Катиба Чалаби, Дж. Анавати, К. Броккельмана, Амина Мурсий Кандила, С. Мирзаева, Рустама Масани и др.

Автор поставил перед собой две цели: во-первых, выяснить место «Повести о Саламане и Ибсале» в творческом наследии Абу Али ибн Сины, и, во-вторых, показать, что эта повесть вопреки утверждениям некоторых зарубежных ориенталистов не вариант уже использованного ранее сюжета, а оригинальное произведение.

Ибн Сина написал немало стихов на таджикско-персидском и арабском языках, а также ряд произведений литературно-философского характера на арабском языке: «Рисалат ат-Тайр» («Трактат о птице»), «Киссат Хайй ибн Якзан» («Повесть о живом сыне Бодрствующего»), «Рисалат ал-кадр» («Трактат о предопределении»), «Киссат Юсуф» (Повесть о Юсуфе) и «Киссат Саламан ва Ибсал» («Повесть о Саламане и Ибсале»).

Интересным творением Ибн Сины является «Киссат Юсуф» (Повесть о Юсуфе)³. На Востоке на эту тему писали очень многие. Сюжет повести Ибн Сины мало чем отличается от сюжета, что дан в коране, тем не менее автор показал себя здесь хорошим рассказчиком и в сжатой форме изложил все о Юсуфе. Своеобразный стиль Ибн Сины, манера подачи материала требуют специального и всестороннего изучения.

Вторая глава — «О произведениях, написанных под названием «Саламан — Ибсал» на Востоке» — посвящена характеристике широко распространенных на Востоке сказаний о народных героях Саламане и Ибсале, где автор останавливается на произведениях, написанных Хунейном ибн Исхаком, Ибн ал-Араби, Ибн Туфайлом,

³ Расайл хукама, л. 103а—103б. После повести «Саламан и Ибсал» начинается «Повесть о Юсуфе».

Абдуррахманом Джами, а также одним анонимным автором.

В настоящей главе излагаются варианты сюжетов, созданных вышеперечисленными авторами на тему «Саламан и Ибсал». Анализ их повестей показывает, что произведение Ибн Сины о Саламане и Ибсале как по своему сюжету, так и по композиции в корне отличается от их вариантов. Мнение о том, что Ибн Сина повести на эту тему не создал, а просто воспроизвел вариант Хунейна ибн Исхака, переведенного с греческого языка, следует считать ошибочным. Вариант Ибн Сины является оригинальным и принадлежит только ему. Так, в произведении Хунейна ибн Исхака речь идет о царе по имени Хурманус, об отсутствии у него сына-наследника, о том, как один из его мудрецов искусственным образом «создает» ему сына Саламана и как впоследствии между Саламаном и его кормилицей Ибсаль возникает взаимная любовь, о том, как это становится известным царю и он категорически запрещает своему сыну общаться с Ибсаль.

Далее повествуется о том, как Саламан и Ибсаль бегут к морю и бросаются в воду, кормилица Ибсаль погибает. Впоследствии Саламан влюбляется в Венеру — Зухру и занимает престол.

В произведении Ибн ал-Араби рассказывается о двух юношах, попавших в плен, один из которых благодаря своему разуму и благородству сумел освободиться из плена, а другой из-за своего скверного поведения погибает в плену. Что же касается сюжета сказания Ибн Туфайла⁴, то он связан с именами двух умных героев, просвещенных людей, двух друзей, между которыми возникает разногласие в мировоззрениях, приведшее к их разрыву.

⁴ Ибн Туфайл, Рисалат Хайй ибн Якзан, Каир, 1882. О Саламане и Ибсале см. стр. 36—41. В изданиях этого романа вместо имени Ибсал приводится „Асал“. Это, по-видимому, ошибка первоначального издателя этого произведения, ибо сам Ибн Туфайл говорил вначале, что он берет за основу те же имена героев, как у Ибн Сины (см. Ибн Туфайл, Хайй ибн Якзан, в конце главы, где речь идет о философии Фараби, Ибн Сины и Газзали). Здесь, видимо, в рукописи была опущена точка под буквой „б“, у Ибн Сины اِبْسَال а в изданиях Ибн Туфайла اَسَال.

В анонимном же варианте повести «Саламан и Ибсаль» речь идет о двух влюбленных — Саламане, сыне царя, и Ибсаль — дочери везира, об их пылкой любви друг к другу, о гневе царя, смерти и воскрешении Ибсаль, и, наконец, об исполнении желаний двух влюбленных.

Абдуррахман Джами в своей поэме «Саламан и Ибсаль» воспользовался вариантом Хунейна ибн Исхака и развил его композицию. Он подробно описывает способности Саламана во всех сферах жизни. Как в варианте Хунейна, так и у Джами, Саламан остается живым, Ибсаль погибает.

Повесть Ибн Сины «Саламан и Ибсал» повествует главным образом о двух, преданных друг другу, честных, добросовестных братьях. Уже это говорит о совершенно новом сюжете.

Поскольку эта повесть не была достаточно хорошо известна, многие ориенталисты (А. Крымский, К. Чайкин, А. Зулмадж и др.) считали, что Ибн Сина заимствовал сюжет своего произведения из повести, носящей то же название и переведенной Хунейном ибн Исхаком с греческого языка. В фонде Института востоковедения АН УзССР в Ташкенте сохранилась рукопись повести «Саламан и Ибсал Абу Али ибн Сины, которая опровергает вышеприведенное утверждение. В ней наряду с повестью «Саламан и Ибсал» находится и «Киссат Юсуф» (Повесть о Юсуфе), которая ранее совершенно не была известна и не числилась в списке произведений Ибн Сины. Обе эти повести даются в рукописи под общим названием «Хутбат ат-Таслийя»⁵.

Ибн Сина назвал свои повести «Хутбат ат-Таслийя» («Утешительная проповедь»). Хутбы (проповеди) читаются на пятничных молитвах, где собирается много людей. В условиях средневековья Ибн Сина пытался распространять свои передовые идеи в форме хутбы, ибо в те времена такой способ был очень удобен.

Третья глава книги — «Повесть «Саламан и Ибсал» Ибн Сины» — посвящена переводу, анализу и коммен-

⁵ Начало хутбы *ايها الانسان انا ربك لم ازل فردا*

«Повесть Саламан и Ибсал» начинается со слов:

ولقد كان في الزمن الاول لعبد يسمى اخوعين لقدر باه كابين
конец повести: *وهذا ك اليه و ايدگ كل تايبد*

тариям повести Ибн Сины. В книге приводится также полный перевод текста с арабского на узбекский язык.

Краткое содержание повести сводится к следующему. Саламан и Ибсал — два брата. Ибсал был младшим и находился на попечении у своего старшего брата Саламана. Ибсал вырос умным, храбрым и красивым юношей. Однако случилась беда, жена его брата Саламана влюбилась в него. Ибсал решил уехать из дома. Но коварная женщина под предлогом воспитания детей сумела упросить мужа вернуть Ибсала обратно.

Однажды жена Саламана открыто выразила свою любовь Ибсалу, но получила резкий отпор. Тогда молодая женщина попросила извинения за свой поступок и сказала, что хотела испытать Ибсала и теперь уверена в его порядочности и честности. Однако мысли своей она не оставила. Уговорив мужа женить Ибсала на ее родной сестре, жена Саламана сообщила Ибсалу о предстоящей свадьбе и предупредила о том, что ее сестра очень застенчива и потому после свадьбы Ибсал целый месяц не должен показываться ей днём и разговаривать с ней.

Состоялась свадьба. В ночь, когда Ибсал зашел к своей молодой жене, он был очень удивлен поведением застенчивой девушки и стал сомневаться в том, что рядом его жена. В это время сверкнула молния, и при свете ее Ибсал увидел возле себя жену брата. Он молча вышел из комнаты. Теперь юноша решил твердо как можно скорее уехать, чтобы избавиться от ее преследований. Сообщив брату о своем намерении, он собирается в путь, чтобы расширить их общие семейные владения. Брат предоставляет ему войско. После продолжительного успешного похода Ибсал возвращается домой. Но здесь коварная женщина снова у него на пути и снова получает отпор. Тогда, разгневанная, она решает отомстить Ибсалу. Вскоре представился случай. В связи с тревожным положением в стране Саламан вооружает войско, Ибсала ставит во главе и посылает его на защиту владений. Жена Саламана подкупает военачальников и просит их убить Ибсала на поле боя. В жестоком бою войска Ибсала терпят поражение, он сам получает тяжелое ранение.

Поправившись, он возвращается домой. Жена Саламана, боясь, что ее тайна в конце будут раскрыта, подкупает двух поваров, чтоб отравить Ибсала. Ибсал уми-

рает. Саламан узнает об этом и умерщвляет жену и обоих поваров.

Сюжет и анализ повести Ибн Сины «Саламан и Ибсал» показывают, что по теме и композиции повесть совершенно отлична от повести Хунейна ибн Исхака, даже Ибсал у Ибн Сины мужчина, а у Хунейна — женщина. Совпадение имен, по-видимому, и вводило исследователей в заблуждение. В свое время на это различие указывал и Насраддин Туси, который обнаружил повесть Ибн Сины «Саламан и Ибсал» и вкратце изложил сюжеты повестей Хунейна ибн Исхака и Ибн Сины. Приводимый им сюжет повести Ибн Сины совпадает с сюжетом рассказа, обнаруженного в Институте востоковедения АН УзССР в Ташкенте.

Кроме ташкентского списка повести Ибн Сины «Саламан и Ибсал», другого пока не найдено. К. Брокельман в своей «Истории арабской литературы» приводит это название, ссылаясь на каталог книг Британского музея, где, однако, упоминается вариант Хунейна, тогда как в каталоге арабских рукописей Рёе приводится указание Насраддина Туси.

Повесть Ибн Сины рисует прекрасный образ молодого человека — умного, храброго, образованного, скромного и честного. Разум — главный побудительный мотив всех действий.

В своем «Рисалат ал-кадр» («Трактат о предопределении») Ибн Сина упоминает об этом образе и сопоставляет его с образом Юсуфа⁶. Юсуф был сыном пророка Якуба, трудно кому-либо быть подобным Юсуфу. Однако в аналогичной ситуации Ибсал был выше Юсуфа. Если бы Юсуф не боялся бога и не считался с тем, что он сын пророка Якуба, он обязательно поддался бы искушению. А Ибсал оказался на высоте, т. к. много поступка не допускал его разум. Поистине он достоин подражания. И не случайно сам Ибн Сина в своем «Шарх ал-Ишарат» говорит о герое так:

«Если среди того, что приходилось слышать, понравилась тебе повесть «Саламан и Ибсал», то знай, что Саламан — подобие тебя самого, а Ибсал — подобие, соответствующее твоему уровню в духовном познании, если ты из

⁶ Ибн Сина, Рисалат ал Кадр, Лейден, 1891, стр. 5—6.

числа тех, кто им обладает. А затем, если можешь, раскрой этот символ»⁷.

Эта небольшая повесть Ибн Сины свидетельствует и о том, что в те времена в литературе существовали такие приемы, которые ныне почти забыты. Хотя в повести действует несколько героев, все они являются воплощением одного человека. Саламан — это тело человека, который не может действовать без помощи разума, а Ибсал — духовная сторона этого человека. Стремление человека удовлетворить свои страсти отражено в образе жены Саламана. Страсть стремится победить все духовное в человеке, но разум не допускает этого. Так Ибн Сина в образе героев повести показывает разные стороны характера человека и воплощает в Ибсале положительные черты своего идеального героя, опирающегося в повседневной жизни на разум и рассудок.

Изучение памятников литературы, подобных повести «Саламан и Ибсал», помогает осмыслению истории средневековой литературы Востока. И Абу Али ибн Сина занимает одно из самых значительных мест в ней. Будучи великим гуманистом и просветителем своего времени, он использовал литературные формы для распространения своих идей. Он написал в стихотворной форме поэму о медицине «Урджузат фи-т-тиб», в которой дал врачебные советы и наставления, в прозаических же произведениях описал положительные и отрицательные черты характера человека с воспитательной целью. Ибн Сина внес определенную новизну в литературу своего времени.

⁷ Kitab al-Isharat fi-l-mantik wa al-hikmat, рук. ИВ АН УзССР, инв. № 2313, л. 116.

АДАБИЁТЛАР

- Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли.** Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар, Тошкент, 1959, 97—102-бетлар.
- Абу Али ибн Сино.** Даниш намэ. Перевод на русский язык Богоутдинова А. М., Душанбе, 1957.
- Алиев С. Ибн Сино адабий фаолиятига доир баъзи масалалар,** «ЎзФА илмий ахборотлар» журн., 6-сон, 1958, 47—55-бетлар.
- Бертельс Е. Э.** Джамл, Душанбе, 1949.
- Бертельс Е. Э.** Авиценна и персидская литература, Известия АН СССР, отделение общественных наук, № 1—2, 1938.
- Богоутдинов А. М.** Великий мыслитель средневековья, Вестник АН СССР, № 6, 1952.
- Богоутдинов А. М.** Выдающийся памятник философской мысли таджикского народа, журн. «Вопросы философии», № 3, 1948.
- Богоутдинов А. М.** Эпоха Абу Али ибн Сина и формирование его научных взглядов (Ибн Синонинг «Донишнома» китобига сўз боши, Душанба, 1957).
- Борисов А. Я.** Авиценна как врач и философ, Известия АН СССР, отделение общественных наук, № 1—2, 1938.
- Брагинский И. С.** Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956.
- Брагинский И. С.** Очерки из истории таджикской литературы, Душанбе, 1956.
- Бикентьев В. М.** Древне-Египетская повесть о двух братьях, М., 1917.
- Быховский Б. Э.** Философское наследие Ибн Сины, журн. «Вопросы философии», № 5, 1955.
- Григорян С. Н.** Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966.
- Завадовский Ю. Н.** Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии), Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ташкент, 1958.
- Завадовский Ю. Н.** Абу Али ибн Сина (кандидатская диссертация), Ташкент, 1958.
- Зоҳидов В. И.** «Лисон ат-тайр» фалсафаси ҳақида мулоҳазалар, «Улуғ ўзбек шоири» тўпламида, Тошкент, 1958.
- Ибн Сино.** (Сборник статей) материалы научной сессии АН УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины, Ташкент, 1953.
- Ибн Сино.** Фалсафий қиссалар, Тошкент, 1963.

- Ибн Туфайл. Роман о Хайе, сыне Якзана, Петербург, 1920.
- Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, М., т. I, 1916.
- Мирзаев С. Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (Библиография), Тошкент, 1955.
- Муминов И. М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане, Ташкент, 1957.
- Собрание восточных рукописей АН УзССР, т.т. I—IV, Ташкент, 1952—1957.
- Узбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар, Тошкент, 1955.
- Шад П. Теория познания Ибн Сины, Сборник «Из истории философии», М., 1957.
- Шад П. Философия Ибн Сины, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, М., 1957.
- Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиббиётга оид шеърый асари, «Фан ва турмуш», 9-сон, 1971.
- Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърый асарини («Уржуза»). Тошкент, «Фан» нашриёти, 1972.
- Шомуҳамедов Ш. М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм тараққиёти, Тошкент, 1968.
- Шахсуварян А. О. Абу Али ибн Сино (Авиценна) и мировая литература, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ереван, 1955.
- Шмидт А. С. Рукопись произведений Авиценны в государственной публичной библиотеке УзССР (Труды второй сессии ассоциации арабистов), М.—Л., 1941.
- C. Brockelmann. Geschichte der Arabischen Litteratur. Erster Supplementband, Leiden, 1937.
- A. H. Ellis. Catalogue of Arabic books in the British muzeum. vol. I, London, 1894.
- Clement Huart. A History of Arabic Literature. London, 1903.
- H. Corbin. Avicenne et le recit visionnaire. Le recit de Hayy ibn Yaqzan, texte et trad. Teheran, 1952—54, vol. 2.
- Fihrist al — Kutub al — Arabiya al — Mahfuza bil kutubhane al — Hidiwiya al — Misriya. 6, al — Qahira, H. 1307.
- A. F. Mehren. Traités mystiques. vol. 1—4, Leyde, 1889—99.
- M. A. F. Mahren. Hay ben Yaqzan, L'Allegorie mystique traduite et en partie commentee par M. A. F. Mehren, Louvain, 1886.
- Buyuk turk filozofi ve tib ustadi Ibrni Sina sasiyetli veserleri hakkinda tetkikler. Istambul, 1937.
- Osman Ergin. Ibrni Sina bibliografyasi. „Buyuk turk filozofi...“ Istambul, 1937.
- Otto Loth. A catalogue of the Arabic manuscripts in the India office. London, 1887.
- Charles Rieu. Supplement to the catalogue of the Arabic manuscripts in the British muzeum. London, 1894.

МУНДАРИЖА	Кириш	3
	I боб. Ибн Синонинг насрий ижоди . .	11
	II боб. Шарқда Саломон ва Ибсол номи билан ёзилган асарлар	26
	III боб. Ибн Синонинг „Саломон ва Ибсол қиссаси“	40
	Хулоса	58
	Иловалар	59
	Абу Али ибн Сино „Саломон ва Ибсол қиссаси“	61
	„Саломон ва Ибсол қиссаси“га изоҳлар . .	69
	Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодийнинг юнон тилидан араб тилига таржима қилган „Саломон ва Ибсол қиссаси“	78
	Насруддин Тусийнинг „Шарҳ ал-Ишорот“ асарида „Саломон ва Ибсол“ қиссалари ҳақида айтганлари	88
	Повесть Ибн Сины „Саламан и Ибсал“ .	98
	Адабиётлар	105

Ирисов А.

Ибн Синнинг «Саломон ва Ибсол қиссаси».

(Масъул муҳаррир филология фанларн канд.

И. Абдуллаев). Т., «Фан», 1973.

108-бет (ЎзССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти).

Ирисов А. Повесть «Саламан и Ибсал» Ибн Сины.

8Ўз

На узбекском языке

А. Ирисов

ПОВЕСТЬ „САЛАМАН И ИБСАЛ“ АБУ АЛИ
ИБН СИНЫ

*Ўзбекистон ССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих,
тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан
нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *Т. А. Абдужабборова*
Рассом *А. Расулев*
Техмуҳаррир *Р. Иброҳимова*
Корректор *Қ. Парниева*

Р08257. Теринга берилди 1/111-72 й. Босишга рухсат этилди 27/111-73 й.
Формати 84/×108 ¹/₃₂. Босмохона қоғози № 2. Қоғоз л. 1,68. Босма л. 5,67.
Уч. наشريёт л. 5,3. Нашриёт №. 132. Тиражи 3000. Баҳоси 53 т. Заказ 58

ЎзССР „Фан“ нашриётининг басмахонаси. Тошкент. Черданцев, 1кўчаси. 21
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70..